YAPIT

TOPLUMSAL ARAŞTIRMALAR DERGİSİ

SAYI 7 EKİM – KASIM 1984 – 300 LİRA

DOST

YAPIT
Toplumsal Araştırmalar Dergisi

Sahibi ve Yayımcısı
Bilimsel Araştırmalar ve Yayın Kooperatifi
adına Türker ALKAN

Sorumlu Yazıişleri Müdürü
Türker ALKAN

Yazı Kurulu ile Haberleşme Adresi
P.K. 658, Kızılay - Ankara

Yönetim Yeri ve Abone İsteme Adresi
Hanımeli Sokak No: 51/7 Sıhhiye - Ankara
Posta Çeki: 10687-9

Abone Koşulları:
1 yıllık 1.500.– TL
Yurtdışı $ 15

İlanlar
Arka kapak: 20.000.–, İç sayfalar, tam sayfa: 15.000.–, yarım sayfa: 7.500.–
çeyrek sayfa: 3.500.– TL.

Dizgi - Baskı ve Cilt:
Olgaç Matbaası
18 51 35 – 18 17 63 Ankara

Kapak Düzeni
Ümit ÖĞMEL

Kapak Baskısı

UNAL OFFSET

İKİ AYDA BİR ÇIKAR

YAPIT

SAYI 7 EKİM/KASIM 1984

YAZARLAR HAKKINDA

Samir AMİN : Dünya kapitalist sistemi ve azgelişmişlik üzerine kavramsal ve ampirik çalışmalarıyla tanınmaktadır. Son onbeş yılda çeşitli dillerde yayınlanan kitapları arasında, **Accumulation on a World Scale, Unequal Development, Imperialism and Unequal Development** (makaleler), **Neo-colonialism in West Africa** ve **The Future of Maoism** sayılabilir. Halen Senegal'in başkenti Dakar'da, UNITAR'ın (Birleşmiş Milletler Eğitim ve Araştırma Enstitüsü) **«Afrika'nın Geleceği için Stratejiler»** projesini yönetmektedir.

Halil BERKTAY : S.B.F. eski asistanı/araştırma görevlisi. Kitapları : **Cumhuriyet İdeolojisi ve Fuat Köprülü** (1983) ve **Kabileden Feodalizme** (1983). **Yapıt'ın** yanısıra **Saçak, Tarih ve Toplum.** vb. dergi ve gazetelerde makaleleri var.

Andre Gunder FRANK : Amsterdam Üniversitesi'nde Gelişme Ekonomisi Profesörü, aynı zamanda Gelişmekte Olan Bölgeler Üzerine Sosyo-Ekonomik İncelemeler Enstitüsü Müdürü'dür. Samir Amin gibi o da, kapitalist dünya sisteminin ekonomik, toplumsal ve siyasal tarihi ve çağdaş eğilimleriyle ilgili, **Capitalism and Underdevelopment in Latin America** (1967), **Dependent Accumulation and Underdevelopment** (1978), **Reflections on the World Economic Crisis** (1981) gibi kitaplarını ve bu sayımızdaki yazısının özetlediği son çalışmalarını da içeren, çok sayıda yayınıyla tanınıyor.

Nedim GÜRSEL : Öykü yazarı, eleştirmen, araştırmacı. 1980'den beri Fransa'da, C.N.R.S.'de araştırma görevlisi. Doktora tezi : «Modernité et tradition dans les poésies contemporaines turque et française» (Paris, Sorbonne, 1979). Dergilerde yayımlanmış çok sayıda inceleme ve makalesinin yanısıra, **Şeyh Bedreddin Destanı Üzerine** (1978) ve **Çağdaş Yazın ve Kültür** (1978) gibi eleştiri kitapları vardır.

Nuri KARACAN : İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi eski öğretim üyesi; 1965'te doçent, 1971'de profesör. Türkçe ve İngilizce olarak 35'i aşkın makale, tebliğ ve monografisi yayımlanmıştır.

Cemil KOÇAK : S.B.F.'de Siyaset Bilimi doktora öğrencisi. İnceleme ve tanıtma yazıları **Tarih ve Toplum**'da yayınlanmıştır.

Haldun ÖZEN : Karadeniz Teknik Üniversitesi Kadastro Bilgisi bilim dalı eski öğretim görevlisi. Doktora tezi : «Türkiye Koşullarında Koordinat Kadastrosu» (1980). Kitapları : **Kadastro Bilgisi** (1971), **İmar Planı Uygulaması** (1978). Ayrıca, çeşitli dergilerde makaleleri yayınlanmıştır.

Mete TUNÇAY : S.B.F. eski öğretim üyesi, Doç. Dr. Eserlerinden bazıları : **Türkiye'de Sol Akımlar; Türkiye Cumhuriyetinde Tek Parti Yönetimi'nin Kurulması (1923 - 1931).** Mete Tunçay'ın ayrıca, tarih, felsefe ve siyaset bilimi ile ilgili çok sayıda çevirisi ve çeşitli dergiler ile gazetelerde yayınlanmış makaleleri var.

İşaya ÜŞÜR : Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi öğretim görevlisi.

Sunuş

Yapıt, *elinizdeki 7. sayısıyla, ikinci yılına giriyor. İlk altı sayımızın içeriğini gözden geçirdiğimizde, yalnız 12 tanesi birden fazla olmak üzere, dergimizde şimdiye kadar 45 ayrı imzanın yer aldığını görüyoruz. Bu 45 yazarın ürünlerinin toplamı, 30'u makale, 7'si iletişi, 2'si bilimsel toplantı özeti, 18'i ise kitap eleştirisi olmak üzere 57'yi buluyor. Bu 57 yazıdan yalnız bir tanesi,* Yapıt *için yazılmamış bir metinden çeviridir; diğer hepsini, özgün katkılar oluşturuyor. Konular itibariyle ise, sözkonusu 57 yazı içinde Ekonomi, Ekonomik Politikalar, Kalkınma Ekonomisi, Tarih, Ekonomik Tarih, özellikle de Osmanlı - Türk Ekonomik Tarihi ağırlık taşımış; bu arada Hukuk, Felsefe, Sosyoloji ve Kültür incelemeleri de ikincil olarak sayfalarımızda yer bulmuştur. Yayınlayabildiğimiz 18 kitap eleştirisi, 17 tanesi (ister telif, ister çeviri) Türkiye'de basılmış, 9 tanesi de yurt dışında, yabancı dillerde basılmış olan 26 ayrı eseri kucaklıyor. Geçtiğimiz yıl içinde* Yapıt'*ın altı sayısından üçü tam zamanında piyasaya çıkmış; öte yandan 2. sayımız bir hafta, 3. sayımız üç hafta, 6. sayımız ise on günlük gecikmelerle okuyucularımıza ulaşmıştır. Nihayet* Yapıt, *4. sayımızda bu köşede belirttiğimiz gibi, varlığının süreklilği açısından sorun yaratmıyan düzenli bir tiraja da kavuşmuş bulunuyor. Bütün bu göstergelerin,* Türkiye aydınlarının fikir birikimini toparlayarak kendi içinde görüş ve yaklaşım çeşitliliğine yer verecek özerk bir disiplinlerarası bilim dergisini istikrarlı tarzda kurumlaştırmak *amacımız açısından, belli bir başarıyı yansıttığı inancındayız. Tabii aslında bunun en önemli ölçütü, içeriğimizin kalitesidir; ancak onu niceliğe dökmek imkânsız olduğu gibi, değerlendirmesini de okuyucuya ve uzun vâdeye bırakıyoruz.*

Ne olursa olsun, bu kaliteyi yüksek tutmak ve biraz daha çeşitlendirmek bakımından, Yapıt'*ın ikinci yılında bazı yenilikler denemek niyetindeyiz. Bu çerçeve içinde* Yapıt, *önümüzdeki aylarda (Cumhuriyet tarihimizin kilit adamlarından olan İsmet İnönü'nün 100. doğum yıldönümü münasebetiyle) İnönü'ye ve döneminin çeşitli yönlerine ilişkin incelemelerin ağırlık taşıdığı bir sayı, bir de (ülkemizde kadınların oy hakkını elde etmelerinin 50. yıldönümü münasebetiyle) Kadın Sorunu ağırlıklı bir sayı hazırlamaktadır... Bu sayımızda ise, bir yanda Mete Tunçay ile Haldun Özen'in «1933 Tasfiyesinden Önce Darülfünun» ve Nedim Gürsel'in «Bir Geçiş Döneminin Romancısı» olarak Yaşar Kemal hakkındaki makaleleri ile diğer yanda, Halil Berktay'ın (Taner Timur'un 5. sayımızdaki yazısına yönelik) iletişi'si ve Nuri Karacan'ın, İşaya Üşür'ün ve Cemil Koçak'ın kitap eleştirileri arasında, böyle bir ağırlık noktası ola-*

rak, iki çeviriden oluşan bir «dünya krizi dosyası» yer alıyor. Sözkonusu iki metin Emperyalizm ve Azgelişmişlik Sorunları alanının uluslararası üne sahip iki ismini karşı karşıya getirmektedir. Andre Gunder Frank'ın yazısı, kendisinin de belirttiği gibi, krize ilişkin kitaplarının yoğun bir özeti niteliğindedir ve Frank'ın yaklaşımının bütün köşetaşlarını eksiksiz biçimde içermektedir. Dolayısıyla, Samir Amin'in, Frank'ın adıgeçen kitapları üzerine Monthly Review'*nun «Books» köşesinde çıkmış kısa «tanıtma»sının, bir bakıma, Frank'ın bu makalesine de bir yanıt gibi okunabileceğini düşündük. Kuşkusuz, mümkün olabilecek çok çeşitli yanıtlardan yalnız biridir bu. Biz, Frank'ın ve Amin'in makalelerini adeta «birbirleriyle konuşuyor» olmaları bakımından birarada sunarken, gelecekte de sürdüreceğimiz bu gibi çeviri ve derlemelerin,* Yapıt *Yazı Kurulu'nun «tercih»lerini değil, sadece ve sadece Sosyal Bilimler alanındaki önemli uluslararası tartışmalar hakkında Türkiye okuyucusuna bilgi vermek amacını yansıttığını, bir kere daha belirtmeyi gerekli görüyoruz.*

YAZI KURULU

METE TUNÇAY,
HALDUN ÖZEN

1933 Tasfiyesinden Önce Darülfünun

Son üniversite reformzedelerinden olan —biri matrud, biri müstafi— biz iki arkadaş, bu işin tarihini merak ettik ve özellikle, elli yıl önceki temizliği araştırdık. Fakat «1933 Darülfünun Tasfiyesi» de, üniversitenin uğradığı ilk temizlik hareketi değil. Bu yazıda, ülkemizdeki 1933 öncesi üniversite gelişimini özetlerken, 1933 öncesi tasfiyeleri de anlattık.

1933 - 1983 arasındaki tasfiyelerin tarihinin ileride yazılacağını umuyoruz. Bu ortak çalışmamızı ise, ileride 1983 tasfiyesinin tarihini araştıracak olanlara adamaktayız.

İncelemelerimizi, hepsi bir bütün oluşturacak biçimde, dört ayrı dergide birden yayımlıyoruz. İlk sırada, *Yapıt*'ın bastığı bu yazı var. Mantıkça bunu izleyen ve *Tarih ve Toplum* dergisinin bu ayki sayısında çıkan ikinci yazı, «Bir Tek-Parti Politikacısının Önlenemez Yükselişi ve Düşüşü» başlığını taşıyor. 1933 Tasfiyesinin kurbanlarından Hukuk, Edebiyat ve İlâhiyat Fakülteleri mensuplarını anlatan üçüncü yazı, bu ayın ilk *Yeni Gündem*'inde çıktı. Aynı temizlikte işlerinden atılan Tıp ve Fen Fakülteleriyle Eczacı ve Dişçi Yüksek Mektepleri mensuplarını kapsayan dördüncü yazımızı ise, *Bilim ve Sanat*'ın yine Ekim sayısında okuyabilirsiniz.

Buradaki yazımızın Birinci Dünya Savaşı yıllarına kadar olan bölümünü, bazı eklemelerle, merhum Prof. Dr. Cengiz Orhonlu'nun şu makalesinden aynen aktarıyoruz : «Edebiyat Fakültesinin Kuruluşu ve Gelişmesi (1901 - 1933) Hakkında Bazı Düşünceler,» *Cumhuriyetin 50. Yılına Armağan* (İstanbul: Edebiyat Fakültesi Yay., 1973), s. 55 - 70. Orhonlu'nun yazısı, savaştan itibaren Edebiyat Fakültesi üzerinde odaklaştığı için,

Darülfünun'un aşağı yukarı son yirmi yılının tarihini, başka kaynaklardan da yararlanarak sunuyoruz. Ondan alıntılanan ilk bölümü italikle dizdirdik.

★

Türkiye'de batı usulünde bir Üniversitenin kurulması 21 Temmuz 1846 tarihli Maarif Meclisi'nin çıkardığı bir lâyihadan sonra mümkün olmuştur. Buna göre mevcut ve faaliyette bulunan medreselerin yanı sıra kurulacak Üniversitenin temelleri[1] Ayasofya câmii civarındaki arsada atıldı[2], inşaat 19 yıl sürdü. Öğretim üyesi ihtiyacı için 1857'de tabiiye ve riyaziye öğrenimi için Fransa'ya - Paris'e- iki öğrenci gönderildi. Aynı zamanda memleketin ilim adamlarına, halka açık serbest konferans şeklinde dersler verilmek sureti ile. Darülfünun'un açılmasına karar verildi. 12 Ocak 1865'de Derviş Paşa'nın verdiği fizik dersi ile üniversite öğrenime açıldı. Bunu Hekim-başı Salih Efendi'nin biyoloji, Ahmed Vefik Paşa'nın tarih felsefesi (Hikmet-i tarih) dersleri, daha sonra tecrübî fizik, astronomi ve coğrafya dersleri takip etti. Nâzırların derslerde bulunarak halkın ilgisini arttırma teşebbüslerine rağmen bir müddet sonra medreselerin aleyhde dedikodularının da tesiri ile rağbetten düştü. İlk üniversite'nin işgal ettiği binaya Maliye Nezareti taşındığı için Divanyolu'ndaki ahşab bir binaya nakletmek zarureti hâsıl oldu. 1865'de çıkan bir yangında bu bina kitaplığı ve ders araçları ile birlikte yandı. Darülfünun da bir müddet unutuldu[3].

1868[4] tarihinde çıkarılmış olan Maarif-i Umumiye Nizamnamesi ile üniversite ikinci defa tesis edilmeye teşebbüs edildi. Öğretim süresi üç yıl olup Hikmet ve Edebiyat, İlm-i Hukuk, Ulûm-ı Tabiiye ve Riyaziye diye üç şubeden meydana gelecek olan üniversitenin ismi Darülfünun-ı Osmanî olacaktı. Öğretim dili Türkçe olmakla beraber öğretim üyesi yetiştirilinceye kadar yabancı üyeler tarafından Fransızca da yapılacağı kabul edilmiş olup aynı zamanda bir giriş imtihanını kazanmak şartı ile 16 yaşından aşağı olmamak üzere öğrenci kabul edilecekti. Üniversite için, Sultan Mahmud türbesi yanında, bugün de mevcud bir bina, bu gaye için inşa ettirildi. Müdürlüğüne Avrupa'ya bu gaye ile gönderilmiş olan Hoca Tahsin Efendi getirildi. Açılan giriş imtihanını kazanan öğrencilerin çoğunu medreseliler teşkil ettiğinden ve öğrenime başlandığı tarihte -Ramazancerre çıktıklarından Darülfünun kararlaştırılan tarihte açılamadı. 20 Şubat 1870'de Sadrazam Âli Paşa'nın da bulunduğu bir törende Maarif Nâzırı Safvet Paşa tarafından açıldı. Halka açık

(1) Abdülmecid devrinde başlayan inşaat için bkz: Cevdet Paşa, **Tezâkir**, yayınlayan Ord. Prof. M. Cavid Baysun, Ankara 1953, I, s. 13 - 14.

(2) Mahmud Cevad İbnü'ş-şeyh Nâfi, **Maarif-i umûmiye nezâreti tarihçe-i teşkilât ve icrâatı**, İstanbul 1338, s. 30, 31, 35.

(3) Mahmud Cevad, **aynı eser**, s. 78, 79, 81.

(4) 24 Cemaziyülevvel 1286.

genel konferansların da verildiği Darülfünunda Cemaleddin Efgâni'nin verdiği bir konferans mutaassıp çevreleri galeyana getirince bu gibi konferanslar yasaklandı. 1871 yılı ortalarında da Üniversite iki yıla yakın bir faaliyetten sonra kapatıldı[5].

... Üniversitenin üçüncü kuruluşu ilk ikisinden farklı bir mahiyette olmuştur. 1868'de açılmış olan Mekteb-i sultâni (Galatasaray) ilk mezunlarını 1871'de vermiş olup, başarılı bir eğitim kuruluşu olduğu kabul edilmişti. Memlekette bir üniversite (Darülfünun) kurulmasına çalışan Saffet Paşa tekrar Maarif Nâzırı olmuştu. Bunu gerçekleştirmek için başka bir şekil buldu. Bu da Mekteb-i Sultâni'nin kadrosu içinde lise gibi kısmen Fransa'dan getirilecek öğretim üyeleri ile Fransızca tedris edilecek yüksek öğretim sınıfları tesis etmek şekli idi. Bunun için gerekli ödenek kabul edilmişti. İsteyen öğrenciler de ücretini ödemek şartı ile yatılı olarak bu müessesede kalabilirlerdi. Bunun 1874-75'te Mekâtib-i Aliye-i Sultaniye adı ile ilk sınıfları açıldı. Ertesi yıl Galatasaray'daki binaya olduğu gibi nakledilen Darülfünun 1) İlm-i Hukuk, 2) Ulûm-ı Fünun-ı Riyaziye ve Tabiiye, 3) Edebiyat şubelerine ayrılmış olup, fakülte yerine o zaman mekteb kelimesi kullanılmakta idi.... 25 Ocak 1872'den sonra esasen mevcut olan Mülkî Tıbbiye Mektebi de bu Darülfünun'un içine alındı. Üniversitenin bu devresinde ismi «Darülfünun-ı Sultâni» idi. Bir kısım dersler Türkçe bir kısım dersler de Fransızca verilmekte idi. Meselâ Edebiyât-ı Aliye Mektebi'nde mantık dersi hem fransızca hem de arapça verilmekte idi. Öğrenimi dört yıl olan Darülfünun 1881'e kadar faaliyette bulunabilmiş olup, Hukuk ve Mühendislik mektebleri ayrı birer yüksek okul olarak muhafaza edilmiştir. Diğer şubeler arasında en son Edebiyat-ı Âliye Mektebi de kapatılınca, Üniversite'nin bu devresi de sona ermiştir[6].

[İlhan Tekeli'nin bir çalışmasından öğrendiğimize göre, Galatasaray yapısı içindeki üniversite girişiminin bir parçası da, 1874-79 yılları arasında faaliyet gösteren Turuk u Muabir (Yollar ve Köprüler) Mektebi olmuştur. Bu okulun kapanmasından sonra, 1883'te (askerî) Mühendishane-i Berr-i Hümayun'a bağlı olarak (sivil) bir Hendese-i Mülkiye kurulmuştur. 1890'lı yıllardan itibaren ise, her ordu merkezinde —yani İstanbul'un yanısıra, Şam, Bağdat, Erzincan, Edirne ve Maraş'ta da— askerî yüksek eğitim kurumları (Harbiye'ler) açılırken, yine İstanbul'dakilere koşut olarak, Şam'da Tıp; Selânik, Konya ve Bağdat'ta Hukuk Mektepleri kurulmuştur. Bkz: *Toplumsal Dönüşüm ve Eğitim Tarihi Üzerine Konuşmalar* (Ankara: Mimarlar Odası Yay., 1980), s. 82-83.]

II. Abdülhamid'in tahta geçişinin 18'inci yıldönümüne rastlayan bu açılışın tarihi 15 Ağustos 1900 (18 Rebiülahir 1318)'dir. Üniversite ve onu teşkil eden mektepler (fakülteler) 15 Ağustos

(5) Mahmud Cevad, **aynı eser**, s. 113, 114, 119, 124.

(6) Faik Reşid Unat, **Türkiye eğitim sisteminin gelişmesine tarihî bir bakış**, Ankara 1964, s. 52-53.

1900 tarihli bir nizam-nâmeye göre[7] 1) Ulûm-ı Âliye ve Diniye, 2) Ulûm-ı Riyaziye ve Tabiiye, 3) [Ulûm-u Hikemiye ve] Edebiyât şubelerinden mürekkeb idi. Hukuk ve Mülkiye mektepleri de üniversitenin içine alınmıştır. Üniversitenin bu dönemindeki ismi «Darülfünun-ı şâhâne» idi. Edebiyat ile fen kısmı demek olan ulûm-ı riyaziye ve tabiiye'*nin öğrenim süresi üçer yıldır. Her şubenin birer müdür muavini üç şubenin ise tek bir müdürü[8] (rektör) vardı; bunu takiben öğrenim üyeleri, memurları ve hademesi üniversitenin kadrosunu tamamlamakta idi.*

1912 tarihinde Darü'l-fünun ıslahatı : *Üniversitenin ismi 1908'den sonra «Dârü'l-fünun-ı Osmanî» olmuştur. Ayrı olarak mevcud bulunan Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye «Tıp Fakültesi» adını alarak Darülfünun topluluğuna katılmıştır. Darü'l-fünun bunun dışında Hukuk, Tıbbiye ve Riyaziye, Ulûm-ı Diniye ve Edebiye diye üç şubeye daha sahip idi. Edebiyat ile İlâhiyat demek olan Ulûm-ı şeriye şubesinin beraber tutulması manidârdır. Zira bir taraftan medreseler hâlâ faaliyette idiler. Onların dışında ve üniversite camiası içinde yeni bir ilâhiyat kısmı kuruluyordu[9]. Bir müddet sonra Edebiyat ve Ulûm-ı Şer'iye şubeleri ayrılarak her iki kısım müstakil oldular. II. Meşrutiyet devrinde yapılan Üniversite ıslahatı Emrullah Efendi'nin gayreti ile olmuştur. 21 Nisan 1912 (4 Cemaziyülevvel 1330) tarihli nizamname'ye[10] göre Darülfünun beş şubeden teşekkül etmiştir: 1) Ulûm-ı şer'iye şubesi, 2) İlm-i hukuk şubesi, 3) Ulûm-ı tabiiye şubesi, 4) Fünun şubesi, 5) Ulûm-ı edebiye şubesi.*

★

Burada sözü, merhum İsmail Hakkı Baltacıoğlu'na verelim: «İttihatçılar asrî bir Darülfünun istiyorlardı. Onsuz millet olamayacağına inanmışlardı. Emrullah Efendi ve Gökalp başta, Merkez-i Umumî böyle düşünüyordu. Onların en meşhur Maarif Nâzırları olan Şükrü Bey de bu kanaatte idi. İttihatçılar Darülfünun'u ıslah etmek istiyorlardı. Fakat onlarda bu ıslahat fikri hiçbir zaman tensikat şeklinde belirmiyordu. Tabir caizse, bu müesseseye dışardan temiz hava sokmaya çalışıyorlardı. Başlıca imkânlar olarak şunları kabul etmişlerdi: Yeni kürsüler kurmak, genç elemanları sokmak, yabancı mütehassıslar getirmek, Avrupa'ya, Amerika'ya talebe göndermek, ilmî muhtariyet kazanmak, Türk harsını araştırmak, fakülte mecmuaları çıkarmak,

(7) Bu nizam-nâme için bkz. Başbakanlık arşivi, **Nizâmat defteri**, nu. 9, s. 32 - 37; bu nizam-nâme **Salnâme-i Maarif-i umumiye**'de (İstanbul 1319, s. 19 - 23), İkdam gazetesi'nde (19 Rebiülahir 1318, nu. 2201) ve ayrıca Esseyid Mehmed Tahir Efendi tarafından **Daru'l-fünûn-ı şâhâne nizamnâmesi** (İstanbul 1318, 12 sahife) adı altında zeyli ile birlikte yayınlanmıştır.

(8) Daru'l-fünûn müdürü, Maarif nezâretinin yazısı üzerine hükümdarın irâdesi ile tayin olunacaktı (bkz. **Daru'l-fünûn-ı şâhâne nizam-nâmesi**, madde 12).

(9) **1326 salnâmesi**, s. 326.

(10) Bkz. **İstanbul Darü'l-fünûn talimatnâmesi**, İstanbul 1329.

dersleri basmak, hatta Sapanca gölü civarında bir Darülfünun kolonisi yapmak»[11].

Ancak, Baltacıoğlu'nun ileri sürdüğünün tersine, İttihatçılar üniversitede tensikata girişmişlerdir. 1909 yazında büyük bir Tıbbiye tasfiyesi yapılmıştır.

1808 yılından beri faaliyet gösteren Kadırga'daki Mekteb-i Tıbbiye-yi Mülkiye, İkinci Meşrutiyetin ilânından hemen sonra, Tıp Fakültesi haline getirilmiş ve yeni bütçenin hazırlandığı 1909 yazında Haydarpaşa'daki Mekteb-i Tıbbiye-yi Askeriye ile birleştirilmiştir. Bu vesileyle, Askerî Tıbbiye ve kadrosundaki 185 muallim ve muavinin 158'i tasfiye edilmiştir.

Bu harekette önemli bir rol oynayan Operatör Cemil Paşa, anılarında «Lyon Tıp Fakültesinin kadrosunu esas ittihaz ettik. 27 muallim kürsüsünü kâfi gördük. Hatıra gönüle bakmadan, en sevgili arkadaşlarımızı bile açıkta bıraktık. En muktedir olanları yerlerinde alıkoyduk» diyor[12].

(11) «Hayatım - 126,» **Yeni Adam**, Sayı 298 (12 Eylül 1940).

(12) (Basıma hazırlayanlar : Hüsrev Hatemi - Aykut Kazancıgil) Operatör Dr. Cemil Topuzlu, İstibdat - Meşrutiyet - Cumhuriyet Devirlerinde **80 Yıllık Hatıralarım** (İstanbul: İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fak. Yay., 1982), 2. bas., s. 77.

Ancak, bu tasfiyeden sonra dekanlıkta kalan Cemil Paşa da, iki yıl içinde aynı olayların serpintileri yüzünden istifa etmek zorunda kalmıştır. Kendisi şöyle anlatıyor (Ibid., s. 80 - 81).

REİSLİKTEN ÇEKİLMEM

Muallimlerden bazıları her nedense derslerine ya vaktinde gelmiyorlar, yahut Tıbbiyenin hiç semtine uğramıyorlardı. Onların bu hareketlerinde fırkacılık gayreti âmil oluyordu. Kendilerine her gün yalvarır yakarırdım. Uzak yerlerden gelen hastaların saatlerce beklemelerinin doğru olmadığını söylerdim. Ama, dinleyen kim?...

Nihayet «Meclisi muallimin» karariyle, devam etmeyen muallimlerin maaşlarından kıstelyevm yaptırdım. Hepsi o zaman yola geldi ama, bana da husumet bağladılar. Muallim arkadaşlarımdan bir kısmı her gün Haydarpaşa'ya gidip gelmek zahmetinden kurtulmak ve hususî muayenehanelerine vakit ve zamanında yetişebilmek için fakültenin İstanbul'a naklini ileri sürmeye başladılar. Tabiî gayri memnunlar da bunlara iltihak etti. Gizlice talebe de kışkırtıldı. Çocuklar da yollarda vakit kaybettiklerini söylemeye koyuldular, nümayiş yaptılar. Kargaşalık ve dedikodular matbuata, Meclisi Meb'usana aksetti.

Maarif Nezaretine Babanzade İsmail Hakkı Bey gelmişti. [2 Mart - 11 Mayıs 1911] Nazır bir gün bütün muallimleri topladı ve hepimizi ayrı ayrı dinledi. Bazı arkadaşlar, keyfî surette icraatta bulunduğumu ileri sürdüler, söylendiler. Ben de, hemen hâzırun önünde fakülte riyasetinden istifa ettim. İsmail Hakkı Bey, gûya bunu kabul etmeyecek gibi göründü. Hakikatte ise, ayrılmamı can-ü gönülden istiyordu. Çünkü, Tıbbiye muallimlerinin bir kısmı İttihat ve Terakki fırkasına, Merkezi Umumiye bağlı idiler.

Oysa, o dönemde üniversite dışından bir gözlemci (bir Bahriye Feriki) şunları yazmaktadır: «Fizyoloji profesörü Kadri Raşit ve başka ünlü kimseler gibi yetenekli bir öğretici kadrosu olan çok iyi bir Tıp Fakültemiz vardı. Şimdi bunları hep işlerinden attılar ve yerlerine kendi adamlarını geçirdiler. Cenali Hamil, Raşit Tahsin, İsmail Derviş vb. - bunlar bilgisiz ve bu gibi makamlara lâyık olmayan adamlar. Şimdi öyle görünüyor ki, bir zamanlar iyi olan Tıp Okulumuzun da, Mühendislik ve öteki dairelerimizin olduğu gibi sonu geldi»[13].

Bu harekette tasfiye edilenlerden (1933 Tasfiyesinde de yine işinden atılacak olan) Kadri Raşit Paşa, anılarında, 1909'da üniversiteden çıkarılmasını, eskiden İttihatçı iken —Askerî Tıbbiye öğrenciliği sırasında Paris'e kaçmış ve Ahmet Rıza Beyin *Meşveret*'i çıkarmasına yardım etmiştir— sonradan Cemiyet ile ilişkisini kesmiş olmasına bağlıyor. İkinci Meşrutiyette Fırkaya yeniden girmesi için yapılan önerileri reddedince, İttihat ve Terakki Merkez-i Umumisinin, özellikle de Dr. Nâzım'ın baskıları sonucu, akademik görevine son verilmiş ve başka bir yere sıradan hekim olarak atanmıştır. Bunun üzerine, yedi profesör arkadaşı ona yapılan haksızlığı protesto için istifa etmeye kalkmışlar, fakat kendilerine ya istifanızı geri alırsınız ya da Divan-ı Harbe gidersiniz denilmiştir[14].

İttihatçıların üniversiteye karşı olumsuz tutumlarını gösteren, daha sonraki bir başka olay da, (İzmir Suikast Girişimine karıştığı gerekçesiyle 1926'da asılacak olan) Maarif Vekili Şükrü Beyin, Darülfünun Müdür-ü Umumîsi matematikçi Salih Zeki Beyi azletmiş olmasıdır. Bunu protesto için, o zamanki Tedrisat-ı Âliye (yüksek öğretim) müdür-ü umumîsi müderris Ahmet Selâhattin Bey görevinden istifa etmiştir[15].

Bu yüzden, Nazır, muhaliflerimin mütemadî tazyiklerine mâruz kalıyordu.

Ertesi günü yeni bir reis intihabı için fakültede toplandık. Meclisi Mualliminde benimle beraber çalışan arkadaşlarımın ısrarlarına rağmen, namzetliğimi koymadım. Bununla beraber yarıya yakın rey aldım. Nizamname mucibince, ekseriyeti kazanan iki namzet arasında birini intihaba Nazırın hakkı vardı. Bu sebeple, Nazırın yine beni tercih etmesi imkânı mevcut bulunuyordu. Fakat Babanzade İsmail Hakkı Bey, benden yalnız iki rey fazla alan diğer namzedi seçti. Bu intihap, pek güzel gösteriyordu ki, rey noksan almasaydım bile yine kazanamayacaktım.

(13) (İngiliz) Ahmet Paşanın Keir Hardie'ye 3 Ekim 1909 tarihli mektubu; Mete Tunçay, **Bilineceği Bilmek** (İstanbul: Alan Yay., 1983), s. 176-177.

(14) Kadri Raşit Anday, **Hatıraları** (İstanbul, Türkiye Yay., 1947), Canlı Tarihler, 26. Fasikül.

Bu anılarda yazarın, 1933'e ilişkin düşüncelerini yazmadığı, fakat asıl onu kastederek 1909'u vurguladığı görülmektedir.

(15) Seha Meray, **Lozan'ın Bir Öncüsü: Prof. Ahmet Selahattin Bey 1878-1920** (Ankara: T. Tarih Kurumu Yay., 1976), s. 65-66: «Salih Zeki Olayı.»

Birinci Dünya Savaşı yıllarında, Darülfünuna 20 Alman öğretim üyesi getirtilmiş ve bunların 10'u Edebiyat, 6'sı Fen, 4'ü de Hukuk Fakültesinde görevlendirilmiştir. Alman müderrislerin 14'ü 1915 sonbaharında işe başlamışlar, 6'sıysa daha sonra gelmişlerdir[16]. 1918 güzüne dek Darülfünun'da çalışan söz konusu bilim adamlarına, bir de (Türkiye'de daha uzun kalan) Avusturya - Macaristan'dan Macar etnoğrafi uzmanı Mezsaros beyi eklemek gerekir.

Bu deneyim hakkında, Türklerin yargıları hayli olumsuzdur. Gelenlerin dilimizi bilmemeleri, çevirmenlerinse okutulan bilimlere yabancı olmaları, bu hocalardan umulduğu kadar yararlanılmasını engellemiştir[17]. Baltacıoğlu, üstelik, diyor, «kendi aralarında birleşip Prof. Leimann Havt'ı [Lehmann-Haupt!] lider seçtiler ve Meclis-i Müderrisin toplantılarında Türk kolleglerine her vesileyle obstrüksiyon yapmaya başladılar. Bu çatışmaların birinde Köprülüzade Fuat'ın malûm olan tebahhür kudretiyle Alman profesörleri liderine verdiği ezici ve susturucu cevapları hatırlarım. Bir keresinde de merhum Cenap Şehabettin kendi şahsına tevcih edilen sinsi hakareti meydana vurup müteşebbisini pek fena bir mevkie düşürmekte hiç güçlük çekmemiştir»[18]. Yine Baltacıoğlu, konuk öğretim üyelerin önemli bir bö-

Size, bu olayın kahramanları hakkında, iki küçük anektod: 1915'te Darülfünun'a Almanya'dan öğretim üyeleri getirilirken, Fen Fakültesine Matematikçi çağrılmamış. Salih Zeki, «Ben burada iken, ancak Poincaré veya Felix Klein gelebilir» diyormuş. Bkz. Fahri Yeniçay, «İstanbul Üniversitesinde Fiziğin Gelişmesi», (der.) A. Y. Özemre, **İ. Ü. Fen Fakültesinde Çeşitli Fen Bilimi Dallarının Cumhuriyet Dönemindeki Gelişmesi ve Milletlerarası Bilime Katkısı** (İstanbul, 1982), s. 39.

(Haldun Taner'in babası olan) Ahmet Selâhattin'in ise, Baltacıoğlu'na göre, Ziya Gökalp'e karşı «şuursuz bir antipati»si varmış; onun orta öğrenimi olmadığı için, Darülfünun'dan atılması taraftarıymış. Bkz. «Hayatım - 126».

(16) Bkz. Horst Widmann (Çev. Aykut Kazancıgil - Serpil Bozkurt), **Atatürk Üniversite Reformu** (İstanbul, İ.Ü. Cerrahpaşa Tıp Fak. Atatürk'ün 100'üncü Doğum Yılını Kutlama Yay., 1981), s. 25-26.

(17) Müderris Mehmet Ali Aynî, **Darülfünun Tarihi** (T.C. İstanbul Darülfünunu, 1927), s. 51.

[Bu kitabın, Muallim Galip Ata beyin **Tıp Fakültesi Tarihi**'yle birlikte Prof. Dr. Aykut Kazancıgil tarafından bugünkü dile çevirisi yapılmış ve Cerrahpaşa Tıp Fakültesi'nce teksir halinde yayımlanmış ise de, biz göremedik.]

Yeterince Almanca çevirmeni bulunamadığı için, bazı Alman hocalar derslerini Fransızca vermişler, çevirileri bu dil üzerinden yapılmıştır.

(18) Hayatım - 137,» **Yeni Adam**, Sayı 309 (28 Kasım 1940).

Alman müderrislerle ilgili ilginç bir haberi de, Mustafa Suphi'nin Moskova'da çıkardığı **Yeni Dünya** gazetesinin 16 Mayıs 1918 tarihli 2'nci sayısından aynen aktarıyoruz:

lümünün iki yıl Almanya'dan kitap ve ders malzemesi gelmesini beklediklerini, ders vermediklerini, lüks mobilya ve kırtasiye istediklerini anlatıyor. «... bazıları kâtiplerini, odacılarını bile kendileri seçiyorlardı.»

★

Mehmet Ali Aynî, *Darülfünun Tarihi*'nde bundan sonraki gelişmeleri «Darülfünun için Yeni bir Kanun» başlığı altında şöyle özetlemektedir:

«Emrullah Efendinin neşr ettirmiş olduğu Nizamnamenin tâdili Maarif Nezaretinin iş'arı üzerine Darülfünun Müdiriyet-i Umumiyesinden [rektörlüğünden] Edebiyat Fakültesi Meclis-i Müderrisin Riyasetine gelen tezkerede bildirilmişti. Müdiriyet-i Umumiye bu tezkeresine Maarif-i Umumiye Nezaretince bittanzim, bilahare Şûrâ-yı Devletçe kısmen tâdil ve ismi kanuniyete tebdil olunan bir lâyiha-yı kanuniye sureti de leffetmişti. Bunun üzerine yeni Alman profesörleri de dahil olmak üzere Meclis-i Müderrisin toplanıp meseleyi müzakere etmişti.

«Bu babta sebk eden müteaddit celselerin neticesini gösteren ve Müdiriyet-i Umumiyeye 10 Mayıs 332 [23 Mayıs 1916] tarihli tezkere ile gönderilen mazbatanın ilk satırlarını ehemmiyetine binaen şuraya aynen kaydedeceğim:

«'Darülfününun hakikaten bir mevcudiyet sahibi olabilmesi ve hayat âleminde daimiyet husulü için umur-u dahiliyesinde müstakil olması lâzımdır. Darülfününun muhtelif fakülteleri murahhaslarından mürekkep bir Darülfünun Divanı [Üniversite Senatosu] tesis edilmeli ve bu Divan Maarif Nezareti ile Darülfünun arasındaki münasebatı idare, Darülfünun heyet-i umumiyesine ait mesalih ile iştigal ve Darülfününu harice karşı temsil haklarını haiz olmalıdır. Darülfünun Reisi her sene bilmünavebe [sıralaşarak] muhtelif fakültelere mensup olmak şartıyla Divan tarafından intihap olunur.'»

«İSTANBUL DARÜLFÜNUNU VE YOLDAŞ LENİN

Her sene darülfünunlar muhitinde cereyan eden 'Nobel' mükâfatı intihabları bu yıl İstanbul Darülfünununda meraklı surette geçmiştir.

Talebe ve müderrislerden mürekkep içtimâda bazı Alman müderrisleri garip bir teklifte bulunmuşlar ve dünyada sulha en ziyade hizmet eden zata verilmesi lâzım gelen bu mükâfatın [Kayser] Wilhelm cenaplarına veya Mareşal Hindenburg'a tahsisini talep etmişlerdir. Bu garip iddia talebe sıraları arasında hande [gülüşme] ve ayak gürültüleriyle karşılanmış, Türk müderrisleri ise hayret içinde kalmışlardır.

Bunun üzerine talebeden birinin teklifi ile 'Nobel' mükâfatının yalnız dört yıldan beri devam eden Avrupa muharebesinin değil, belki dünyada iş ve kapital arasındaki cidalin ebedî bir sulh ile tetevvücüne [taçlanmasına] çalışan Rusya hükûmetinin başı Yoldaş Vladimir Ilyiç Lenin'e verilmesi teklif olunmuştur.

Bu teklif talebe tarafından alkışlarla kabul edilerek Alman müderrisleri mağlûp olmuşlardır...»

«Bu mazbatada imzası olan müderrislerin isimleri şunlardır: İsmail Hakkı (Baltacıoğlu), Hamdullah Suphi (Tanrıöver), Köprülüzade Fuat, Mehmet Ali Aynî, Ahmet Emin (Yalman), Nimet (Nimetullah Öztürk), Ali Muzaffer (Göker), Arif (?), Kâzım Şinasi (?), Faik Sabri (Duran), Şemsettin (Günaltay), Şerif (? Kılıçel), Bergstaesser, Jacobi, Lehmann-Haupt, A. Galanti (Bodrumlu), Jacobi [herhalde yanlışlıkla tekrar yazılmış!].

«Edebiyat Fakültesinin salifüzzikr [yukarıda anılan] mazbatasıyla diğer fakültelerden Müdiriyet-i Umumiyeye tevdi olunan mazbataların heyet-i umumisi Maarif Nezaretine gönderilmiş ve bu mesainin neticesi bu seneye kadar düsturülamel olan 15 Muharrem 1338 ve 1 Teşrinievvel 1335 [1919] tarihli Nizamname olmuştu.

«Bu Nizamnamenin birinci maddesi Darülfünunun 'maarif-i âliyenin inkişaf ve terakkisine hâdim, Hukuk, Tıb, Edebiyat ve Fünun medreselerinden müteşekkil bir müessese-yi ilmiye' olduğunu kaydettikten sonra, ikinci maddesiyle ilmî muhtariyeti haiz olduğunu tasdik eylemekte ve 23'üncü maddesiyle bir Darülfünun Divanı teşkil olunmasını emretmektedir. İşte senelerce takip olunan gayeyi bu ikinci madde temin etmiştir. Bu nizamnamenin mühim bir maddesi de sınıfların ilgasıyla sömestr usulünün kabul edilmesidir...»[19].

Ama, özerklik bakımından gerçekten ileri bir aşama olan Ekim 1919 tüzüğünden önce, Mehmet Ali Aynî'nin anlatmadığı bir «ıslahat» girişimi daha vardır. Onu da başka kaynaklardan inceleyelim. Ancak önce şurasını belirtelim ki, Mütareke döneminde Ziya Gökalp ve Ahmet Ağaoğlu ile Esat (Işık) Paşanın savaş suçlusu diye tutuklanarak Malta'ya sürülmeleri, Darülfünun'a bir darbe olmuştur[20].

Birinci Damat Ferit Paşa kabinesinde [4 Mart - 15/16 Mayıs 1919] «Maarif Nazırı [olan] Ali Kemal Bey; iş başına geçtiğinin haftasında Maarif Nezaretinde bir komisyon kurdurarak

(19) Mehmet Ali Aynî, op. cit., s. 52-53.

11 Teşrinievvel 1335 tarihli Darülfünun-u Osmanî Nizamnameşi'nin metni, Ord. Prof. Dr. E. Hirş [Hirsch]'in derlediği, **Dünya Üniversiteleri ve Türkiye'de Üniversitelerin Gelişmesi** adlı kitapta da yer almıştır (İstanbul, Ankara Üniversitesi Yay., 1950), cilt I, s. 201-7.

Bu tüzük, Gökbilgin'in aşağıda anılacak kitabının ikinci cildinde etraflıca incelenmektedir (s. 167-72). Ancak, Mehmet Ali Aynî'den yapılan metindeki alıntıda, 1919 tüzüğünün «bu seneye [927] kadar düsturülamel» olduğunun ileri sürülmesi doğru değildir. Cumhuriyetten sonra, 21 Nisan 1924 tarihli İstanbul Darülfünunu Talimatnamesi (madde 49) bu tüzüğü yürürlükten kaldırmıştır (bkz. aşağıda, dn. 37). Olsa olsa, ilkelerin pek değişmediği söylenebilir.

(20) Mehmet Ali Aynî, op. cit., s. 57. Ayrıca, «Ordu lisanı muallimi Hintli Abdülcebbar Hayri Efendinin vücudu İngilizler tarafından yok edilmişti.»

Darülfünun teşkilâtı hakkında incelemeler yaptırmış ve bu konuda verdiği beyanatta «Darülfünun hakikaten tensik ve ıslaha muhtaçtır» demişti. Bundan sonraki günlerde bu mesele aktüel bir hale geldi. Her fakülteyi ıslaha memur bir heyet teşkil olundu. Edebiyat Fakültesi için kurulan heyet Naim, Ali Ekrem, Rıza Tevfik, Ahmet Refik ve Faik Sabri beylerden mürekkepti. 19 Martta Ali Kemal Bey'in başkanlığında yaptıkları toplantıda bu fakültede okutulacak derslerle müderris ve muallimleri tesbit etmişlerdi. Açıkta kalan birkaç muallimin Sultaniye mekteplerine aldıkları maaşla yerleştirilmesi, müderris maaşlarının 4000 ve Darülfünundaki muallim maaşlarının da 3000 kuruşa çıkarılması düşünülmekte idi. Türk kızlarının ilmî seviyelerini daha yüksek bir seviyeye çıkarmak ve bütçede tasarruf yapmak için «İnas Darülfünunu»nun da Darülfünun'a ilhakı bu komisyonda çoğunlukla kabul olunmuş, bu düşünceye sadece Darülfünun müdürü [rektör, Babanzade] Naim Bey taraftar olmamıştı. Mamafih iki Darülfünunun birleştirilmesi ve bu teşebbüsün başarı ile neticelendiği takdirde Türk kadınlığının yükselmesine büyük bir hizmet yapılmış olacağı fikri umumi idi. Ve bunu Maarif Nezareti de benimsiyordu. Aynı zamanda bu kız üniversitesinde okuyan öğrenciler de birleşme lehinde çalışıyorlardı»[21].

Kitabından bu bilgileri aktardığımız merhum Prof. Gökbilgin, Müderris Ali Kemal'in yaptığı tasfiye hakkında bilgi vermiyor. Birçok kürsülerin lağvedildiği ve bazı öğretim üyelerinin işlerinden çıkarıldığı bu olayın ayrıntılarını, ancak Baltacıoğlu'nun anılarından öğrenebiliyoruz.

Baltacıoğlu, Ali Kemal'in tensikatını (Şemsettin [Günaltay], Ali Muzaffer [Göker], Mehmet Emin [Erişirgil], Necip Âsım [Yazıksız], Selim [?] beyler işlerinden çıkarılmışlardır) olumsuz karşılamamakta; onun samimi olduğunu, politika gereği davranmadığını savunmaktadır. Baltacıoğlu'nun bu iddiası için başlıca kanıtı, Ali Kemal'in Fuat Köprülü'yü atmamış olmasıdır. Hattâ Ali Kemal, Baltacıoğlu'nun ikazı üzerine, Şemsettin ve Mehmet Ali beyleri geri almış, Mehmet Emin beye Edebiyat Fakültesi Müdürlüğünü de (dekanlık) iade etmiş[22], ayrıca Necip Âsım beyi Darülfünun Kütüphaneler Müdürlüğüne atamıştır.

Gökbilgin açıklamalarına şunları eklemektedir :

«Bizzat sadrazam da Darülfünun işlerine alâka gösteriyordu. 8 Mayısta beraberinde Ali Kemal Bey olduğu halde Damat Ferit Paşa Darülfünunu ziyaret etmiş ve Müderrisler Meclisinde öğretim üyeleri ile konuşmuş, Felsefe şubesinde de Âyandan Rıza Tevfik Beyin, Fıkıh şubesinden de yine Âyandan Seyit Beyin takrirlerini dinlemişti. Daha sonra Profesör ve öğrenciler ile birlikte konferans salonunda, müderrisler adına, Rıza

(21) Tayyip Gökbilgin, **Millî Mücadele Başlarken**, cilt 1 (Ankara: İş Bankası Yay., 1959), s. 68.

İnas Darülfünunu (Kadınlar Üniversitesi), hanımlara mahsus serbest derslerden dönüştürülerek 1914'te kurulmuştu.

(22) «Hayatım - 126.» **Yeni Adam**, Sayı 298 (12 Eylül 1940).

Tevfik Bey bir kitabede bulunmuş, bu konuşmasında hatip ilim yeri olan Darülfünuna fıkıh ve siyaset ihtiraslarının giremeyeceğinden, burada muhtelif dinlere mensup âlimler tarafından kabul edilen ve milletlerin yükselmesine hizmet eden tabiî ilimler, hukuk, riyaziye gibi ilimlerin tedrisi ile meşgul olunduğundan vesaireden bahsetmişti. Darülfünundan ayrılacağı sırada sadrazama öğrenciler adına kıymetli ve sanatkârane yapılmış bir kalem ile bir çakı hediye olundu. Bu hâdiseler, onun münevver muhitlerde henüz itibarda olduğunu gösteriyordu.»[23]

Sevr'i imzalayanlardan olduğu için 150'liklere katılan Rıza Tevfik'in (Bölükbaşı) yakın kahramanı olduğu bu olayı ve tarihimizde hiç de iyi bir ün bırakmayan Damat Ferit Paşanın üniversite ziyaretinin öyküsünü, bir görgü tanığının yardımıyla, biraz daha yakından görelim :

«... Darülfünun, dinsizlikle, ahlâksızlıkla itham ediliyordu!

«Bu vaziyet karşısında sadrazam Damat Ferit Paşa da şeyhislâm ve taraftarlarının tesirine kapılmak üzere idi. Hükümetin ânî bir kararı ile müessesenin kapıları kapanabilirdi.

«Darülfünunda felsefe profesörü olan Rıza Tevfik, iktidar mevkiinde kendi partisi bulunduğu için sadrazamla hem siyaseten, hem de şahsen dost bulunuyordu. Filozof, bu tehlikeyi kaldırmak ve Darülfünuna (ilmî muhtariyet) temin edecek ilk adımı attırmak istedi, sadrazamı gördü, Darülfünunu bir ahlâksızlık ocağı göstermek isteyen çirkin dedikoduların asılsız olduğunu anlattı ve Darülfünunun vaziyetini bizzat görebilmek için hükûmet reisini müesseseye davet etti. Liberal filozofun maksadı, bu ziyaret sırasında sadrazama ve hükûmete nüfuz eden geri kuvvetlere bir ders vererek Darülfünunun istiklâlini tanıttırmaktı.

«8 Mayıs, 1919 perşembe günü sadrazam Damat Ferit Paşa, refakatinde Maarif Nazırı Ali Kemal, Maarif Müsteşarı Reşat Halis beyler olduğu halde Darülfünuna geldi. Kabine reisini binanın dış kapısında tedrisatı âliye müdürü umumisi Reşat bey, iç kapıda da fakülte müderrisleri karşıladılar. Müessesenin büyük salonuna geçen sadrazama, Maarif Nazırı Darülfünun müderrislerini tanıttı; kendisine Darülfünunun muhtelif şubeleri hakkında izahat verildi.

«Sadrazam, dershaneleri gezecek, her derste bir müddet bulunacaktı. Bu maksatla her fakültenin muhtelif şube ve sınıflarına mensup talebe, muayyen bir dershanede toplanmıştı. Tam bu sırada Rıza Tevfik'in de (Mabadüttabiiye=metafizik) dersi vardı. Bu itibarla edebiyat fakültesinin bütün sınıfları filozofun dershanesinde toplanmışlardı. Rıza Tevfik —program mucibince— mutat dersini veriyordu.

«Sadrazam, daha evvel hukuk ve fen dershanelerine girmiş, beş on dakika kalarak bu fakültelerdeki müderrislerin derslerini dinlemişti. Sadrazamın şimdi felsefe kısmına gelmek üzere olduğu anlaşıldı. Filozof, zekâsına, iktidar ve liyakatine en çok güvendiği ve kendisini pek sevdiği talebeden Hasan Ali Efendiyi (şimdi Maarif Vekili Hasan Âli Yücel) siyah tahta

başına kaldırdı ve yazı tahtasına —gûya o günkü ders mevzuu olarak— şu cümleyi yazdırdı: «Hükûmet ve Darülfünun».

«Muayyen dersine devam eden Rıza Tevfik, mevzudan mevzua pek kolaylıkla ve tereddütsüz atlayabildiği için, Damat Ferit Paşa, dershaneye girer girmez sözünü siyah tahtadaki yazılı bahse derhal çevirebilecektir.

«Filhakika birkaç dakika sonra Sadrazam salona girdi, filozof kürsüdeki mevkiini kabine reisine terketmek istedi. Fakat Sadrazam, ön sıralardan birine geçerek talebe arasında oturdu. Maarif Nazırı Ali Kemal Bey ve diğer maiyeti ayakta kalmışlardı. Filozof Rıza Tevfik Sadrazama: «Şeref verdiniz, hoş geldiniz, fakültemiz teşrifinizle vayedardır» dedikten sonra talebeye dönerek:

«— Nerede kaldıktı efendiler, ha evet, hükûmet otoritesinin Darülfünunla münasebetini anlatıyordum değil mi? dedi ve anlatmaya başladı. Filozof, talebeden ziyade, sadrazama bir ders vermek maksadiyle bütün bir tarih boyunca muhtelif memleketlerden misaller getirerek Darülfünun ve emsali ilim müesseselerinin ancak hükûmet müdahalesi ve cehil ve taassubun tesiri olmaksızın ilerilediklerini, hükûmet otoritesinin nerelere ve kimlere karışabileceğini, ilmin ancak istiklâl ile yaşayabileceğini uzun uzadıya izah etti.

«Filozofun bu sözlerine karşı Sadrazam başını önüne eğmek suretiyle dinliyor, fakat gözlerindeki siyah gözlüklerden dolayı Rıza Tevfik'in sözlerini nasıl karşıladığı belli olmuyordu.

«Sadrazam, daha fazla kalmak istemedi. Darülfünun gençliğini toplu bir halde görmek üzere konferans salonuna geçmek için dershaneden çıktı»[24].

★

Yukarıda değinildiği gibi, üniversite içinde hazırlanıp[25], nihayet Ali Rıza Paşa kabinesi zamanında çıkarılabilen Ekim

(23) Gökbilgin, op. cit., s. 70.

(24) Mustafa Ragıp Esatlı, «Filozof Rıza Tevfik - Yalnız edebî ve ilmî şahsiyetiyle tanınmamış, devrinin kara kuvvet'i ile de mücadele etmişti,» **Akşam** (1 Nisan 1943). Aynı tanık, bu konuda yine **Akşam**'da ardarda iki makale daha yazmıştır (8 ve 15 Nisan 1943). Dikkat edilirse, bu tarihte Rıza Tevfik henüz sürgünden dönmemiştir. Esatlı'nın **İttihat ve Terakki** başlıklı bir kitabı da vardır (İstanbul: Hürriyet Yay., 1977).

(25) Baltacıoğlu'nun bu konudaki raporu, **Maarifte Bir Siyaset** (İstanbul, 1335), s. 66-84'ten, Osman Nuri Ergin'in **Türkiye Maarif Tarihi**'nde aktarılmaktadır (İstanbul, 1977), cilt 3-4, s. 1229-38 (1235):

«Darülfünunun İstiklâli : İlmin mevzuu hakikattir, hakikat bütün haricî mefhumlar gibi bitaraftır. İlim müstakildir ve istiklâl ile yaşayabilir. Fikrin istiklâlini kabul etmeyen, içtihadın meşruiyetini tasdik etmeyen bir memlekette ilme hürmet yoktur. Onun için Darülfünun mes'elesi, her şeyden evvel, ilmin ve ilim erba-

1919 tüzüğü, hemen 1919-20 ders yılından itibaren uygulanmış ve üniversitenin seçimle işbaşına gelen ilk rektörü (emin), Dr. Besim Ömer Paşa olmuştur. Onun birinci iki yıllık görev süresinin sonuna doğru (birinci, çünkü bu süre yine seçimle iki yıl daha uzatılacaktır), söz konusu tüzük, «Darülfünun müderris ve muallimlerini imtihan hakkının müderris meclisi ile Darülfünun divanına verilmesi suretinde, 20 Ağustos 1921'de tadil edilmiştir»[26].

Bundan sonra, sıra, Kurtuluş Savaşı döneminde birtakım öğrencilerin milliyetçi olmayan öğretim üyelerini görevlerinden ayrılmaya zorlamalarının öyküsüne geliyor[27]. Bu hocalar, beş kişidir :

Avrupa ve Devlet-i Osmaniye Münasebatı müderrisi Ali Kemal,

Mabattüttabia (metafizik) ve Bediiyat (estetik) müderrisi Rıza Tevfik,

Türk Edebiyatı Tarihi müderrisi Cenap Şehabettin,

İran Tarih ve Edebiyatı müderrisi Hüseyin Dâniş Beyler ve

İngiliz Edebiyatı muallimi Barsamiyan Efendi.

İlk ikisi, İttihatçı aleyhtarı eski nâzırlardır. Ayrıca *Peyam-ı Sabah* ve *Alemdar* gibi muhalif gazetelerde Millî Mücadeleye karşı sürekli kötüleyici yazılar yazmışlardır. Cenap Şehabettin de, Yunanlıların memleketi «bagilerden tatkire [haydutlardan temizlemeye] uğraştığı»nı ileri sürmüştür. Hüseyin Dâniş, bir dersinde Osmanlı hanedanının kurucusu Ertuğrul Gazi'den «Tatar yavrusu» diye söz etmiştir. Barsamiyan ise, Behbut Han Civanşir'in Ermeni katili Tarlakyan'ın İngiliz mahkemesinde avukatlığını üstlenmiştir.

bının istiklâli mes'elesidir. Biz Türkler henüz tamamiyle asrî bir cemiyet bünyesine mazhar olamadığımızdan dinimiz, ahlâkımız, zevkimiz hükûmetin mürakabesi, polisin nezareti altındadır. İlmimiz de bu tabiiyete memurdur. Hürriyeti efkâr, hürriyeti münakaşat henüz bu milletin vicdanında yer tutamamıştır. Şimdiye kadar Darülfünun'un müstakil olamaması bundandır. İlmin esaretindeki sebep, yalnız bir cemiyet ve tahammül mes'elesi değil, aynı zamanda bir teşkilât mes'elesidir: Bizde Darülfünun müderrislerinin kısmı azamı memurdur. Memur da olmasalar azil ve nasıpları hükûmete ait olan müderrislerdir. İdarî kuvvetler tarafından bu kadar kolayca müteessir olabilen kimselerde fikir istiklâli, meslek mefkûresi güç yaşayabilir, bunun için Darülfünun mes'elesi ilmî muhtariyet mes'elesi demektir. **Darülfünün hey'eti müstakil, hükûmetten ve siyasetten gayrı müteessir bir ve hars sınıfı şekline girmedikçe, Darülfünun tabiî bir hayata mazhar olamayacaktır.»**

(26) Mekâtip Dosyası, Bâb-ı Âli Meclis-i Mahsus, 112; Orhonlu, op cit., s. 66 ve dn. 36.

(27) Bu konuda başlıca kaynak şudur : Ord. Prof. Dr. Kâzım İsmail Gürkan, **Darülfünun Grevi** (İstanbul, Harman Yay., 1971).

30 Mart 1922 günü Edebiyat Fakültesi talebesi kongresinde bu hocaların atılması yolunda bir istek kararı alınmış ve bu amaçla Müderrisler Meclisine dilekçe verilmiştir. Bu dilekçe, oybirliğiyle reddedilmiştir. Ancak, red kararında, evvelce Damat Ferit Paşadan nişan almayı kabul eden[28] Köprülüzade Fuat Beyin etkili olduğuna inanılmış ve öğrenciler onu yumurta yağmuruna tutmuşlardır.

Fakülte Kurulunun isteklerini reddetmesi üzerine[29], öğrenciler karşı çıktıkları hocalar hakkında bir «ithamname» hazırlayarak 3/4 Nisan günü Darülfünun Divanına başvurmuşlardır. Bu belgeyi yazan öğrencilerin arasında, (1940'ların tutucu Millî Eğitim Bakanı) Reşat Şemsettin (Sirer) ve (geleceğin Türk Edebiyatı profesörü) Necmettin Halil (Onan) da vardır. Aynı zamanda genel bir öğrenci boykotu başlatılmıştır. Edebiyat, Tıp, Hukuk ve Fen Fakültelerinde başlayan boykota, sonradan Ziraat, Baytar, Ormancı, Eczacı ve Dişçi, Ticaret-i Bahriye Kaptan ve Çarkçı ve Mülkiye Mektepleri talebesi de katılmışlardır.

12 Nisan 1922'de bütün bu fakülte ve okulların öğrencileri tarafından «Darülfünun ve Mekâtib-i Âliye Cemiyeti» kurulmuştur. Bu dernek derhal ardarda üç bildiri yayımlamıştır. Aynı gün, Maarif-i Umumiye Nezareti Darülfünun'u resmen kapatmıştır.

Darülfünun Emini Besim Ömer Paşa, «başlangıçta tereddütlü, sonraları öğrencilere daha yakın, en sonuna doğru ise (Haziran - Temmuz aylarında) çok sert davranmıştır»[30].

Bu arada konuyu inceleyen Senato, sorunun Fakülte Profesörler Kurulunun yetkisinde olduğuna karar vermiştir. Maarif Nezareti Darülfünun'un 20 Nisanda yeniden açılmasını ka-

(28) Ibid., s. 43.

(29) O sırada Edebiyat Fakültesi Reisi (dekanı) olan Baltacıoğlu, şunları anlatıyor:

«Edebiyat Fakültesi talebesi arasında Ali Kemal, Rıza Tevfik, Cenap Şehabettin ve Hüseyin Dâniş, Barsamyan beyler aleyhinde başlayan galeyan hemen genişleyerek bütün Darülfünun'u sarıyordu. Edebiyat Fakültesi talebesinden birkaç talebe mümessili yazılı bir karar getirdiler. Bu kararda, bu müderrislerin Darülfünun'dan çıkarılmalarını istiyorlardı. Sebep olarak Türklüğü tahkir ettiklerini gösteriyorlardı. Bu işi Meclis-i Müderrisine koyacağımı ve kararı beklemelerini söyledim. Alâkadar müderrislere düşen vazife hemen istifa etmekti. Bunu yapmadılar. Bilâkis kürsülerine yapıştılar.» «Hayatım - 145,» **Yeni Adam,** Sayı 317 (23 Ocak 1941).

Daha ileriki yıllarda, Cenap Şehabettin rejimi öven bir yazı yazınca, yine gençlerin tepkisiyle karşılaşmıştır: Cenap Şehabettin, «İnkılâp,» **Cumhuriyet** (16 - 17 Mayıs 1933). Buna karşı, Millî Türk Talebe Birliği'nin tepkisi, **Birlik Mecmuası,** Sayı 2 (2 Ağustos 1933). Bkz. Muammer Taylak, **Öğrenci Hareketleri** (Ankara, 1969), s. 142 - 43.

(30) Gürkan, **op. cit.,** s. 53.

rarlaştırmışsa da, öğrenciler direnmişlerdir. Sonunda, üniversite ve hükûmet öğrenci isteklerine boyun eğmiştir. Öğretim üyeleri hakkında disiplin kararı alma yetkisi, Padişah (Vahdettin'in) İradesi'yle Divan'a devredilmiş, Divan da söz konusu beş hocaya bilâmüddet (süresiz) izin vermiştir. 29 Temmuz 1922'de (yani Büyük Zaferden bir ay önce), gerekli kaydırma ve atamalar yapılarak Padişahça onaylanmıştır. Dört buçuk ay süren öğrenci boykotu, böylelikle sona ermiştir.

★

Bu olayın da etkisiyle olacak, Büyük Zafer'den Cumhuriyet'in ilânına kadar geçen bir yılı aşkın süre boyunca, TBMM hükûmeti Darülfünun'a karşı gayet olumlu bir tutum takınmış; hattâ Cumhuriyetten iki hafta önce, 15 Ekim 1923'te İstanbul-Beyazıt'taki Harbiye Nezareti binasını Darülfünun'a tahsis etmiştir[31]. Fakat Darülfünun kendi öğretim üyelerinin —aynı zamanda hocalığa devam etmek üzere— yüksek bürokrasiye girmelerine izin vermemiştir. Nitekim, Maarif Vekâleti Müsteşarlığına atanması tasarlanan İsmail Hakkı Baltacıoğlu ile Telif ve Tercüme Heyeti Riyasetine getirilmek istenen Köprülüzade Fuat Beylere, bağlı oldukları Edebiyat Fakültesi Kurulunca izin verilmemiştir[32].

Cumhuriyetin ilânından iki gün sonra, Baltacıoğlu Darülfünun Eminliğine seçilmiştir. Onun rektörlüğünün başlarında, hükûmet - üniversite ilişkileri yine sıcak olmuştur. Daha 1923 yılı dolmadan, öğretim üyelerinin maaşlarını arttıran bir yasa tasarısı hazırlanmıştır[33]. Hilâfetin kaldırılmasından hemen önceki günlerde de (Şubat 1923), Baltacıoğlu'nun başında bulunduğu bir üniversite heyeti İzmir'e giderek Gazi Paşayla, kayınpederinin Göztepe'deki köşkünde samimi sohbetler etmişlerdir. Baltacıoğlu, bu görüşmede Atatürk'ün kendilerine üç soru sorduğunu aktarıyor :

— Terbiye, dinî mi olmalı, millî mi?

— Lâikleşmeyi halk nasıl karşılar?

— İnkılâpların evrensel süreci nedir?

Bu soruların birincisine, «millî olmalı»; ikincisine «iyi karşılar»; üçüncüsüne de, «sizin yaptığınız gibi emr-i vâkiler, olup

(31) M. A. Aynî, op. cit., s. 68. Ayrıca, Medresetül Kuzzat, Darülfünun kütüphanesi yapılmak üzere verilmiş; Yıldız Sarayı'nın kitap dolapları ve otuz bin cildi aşkın basma-yazma eserleri buraya getirilmiştir.

(32) 25 Eylül 1923 tarihli **Vatan**'dan: «30 Eylül [?] tarihinde içtima eden Edebiyat Meclis-i Müderrisini müderris ve muallimliğin ticaret, ilmî olmayan memuriyet, mebusluk, gazetecilik ile kabil-i telif olmadığına karar vermiştir. Muallimlerden hangilerinin Darülfünun vezaifi ile kabil-i telif olduğu ve memuriyetlerden hangisinin mahiyet-i ilmiyeyi haiz bulunduğunu tefrik hakkı, Meclis-i Müderrisine aittir. Riyaset bu kararın derhal tatbikiyle mükelleftir.» «Hayatım - 156,» **Yeni Adam**, Sayı 328 (10 Nisan 1941).

(33) Hirş, op. cit., 207. 7 Aralık 1923 tarihli Hâkimiyet-i Milliye'den.

bittilerdir» diye cevap veren Baltacıoğlu, «büyük dâhinin tam emniyet ve teveccühünü kazanmıştım» diyor[34].

Darülfünun'un Cumhuriyet dönemindeki ilk rektörünün, İsmail Hakkı Baltacıoğlu gibi sağlam kişilikli bir bilim adamı olması, hiç şüphesiz, eskiden kalan birçok şeylerin sorgulandığı o zor günlerde bu kurumun yararına olmuştur. Burada bütün fikirlerini çözümlemeye kalkışamayacağımız Baltacıoğlu, daha o zamandan liberal, demokrat, idealist, bilimde pozitivist, ayrıca «bilimsel siyaset»e, yani siyasetin bilime dayandırılması gerektiğine (ve dayandırılabileceğine) inanan, «milliyetçi» bir düşünürdü. Bu açılardan düşünce özgürlüğünü ve üniversite özerkliğini kuvvetle savunmuştur[35].

(34) «Hayatım - 173 - 174,» **Yeni Adam**, Sayı 345 - 346 (7 - 14 Ağustos 1941). Bu görüşmenin, Hilâfetin kaldırılması hazırlığı olarak Ordu, Basın ve Üniversite çevrelerinde elverişli bir kamuoyu yaratma çerçevesinde yorumlanması için, bkz. Mete Tuncay, **T.C.'nde Tek-Parti Yönetiminin Kurulması 1923 - 1931** (Ankara: Yurt Yay., 1981), s. 84 - 85.

(35) Baltacıoğlu, daha 1920 başında, kendisiyle yapılan bir röportajda Marxist olmadığını açıklamıştır (ama, açıkça Marxist bir dergiye demeç verecek kadar da liberaldir):

«Tarihî maddeciliğin bence değeri, fikrî olmaktan çok hissî ve hayalîdir. O, ilmî bir izahtan ziyade, canlı bir geleceğe benziyor! Tarihin devrimleri ancak 'ideal' denilen 'sosyal motör'le açıklanabilir. İdealin meydana çıkışı ve yaşayışı ise sosyoloji âleminin en karanlık bir noktasıdır. Onu ne yapmaya ne de yıkmaya gücümüz yeter.» Kurtuluş dergisinin Şubat 1920 tarihli 5'inci sayısından; [Rasih Nuri İleri], **Kurtuluş** (İstanbul: Anadolu Yay., 1975), s. 262.

Rektörlüğü sırasında ise, üniversite hakkındaki görüşlerini basına şu sözlerle anlatmaktadır:

«İstanbul Darülfünunu esaret ve istilâ siyasetine karşı isyan ve devletçilikte halkçılık esasını kabul etmiş yeni Türkiye'nin Darülfünunudur. Demokrasinin hülâsası ilme göre tesis-i idare etmektir. İşte ilmin darülihzarı [hazırlanma yeri] Darülfünun olduğu ve bir Darülfünun tesis etmenin müşkilâtı da nazar-ı itibara alınırsa, yeni Türkiye'nin fikrî ve içtimaî hayatındaki hususi ehemmiyeti derhal tezahür eder. Bence halkçı Türkiye İstanbul Darülfünunu'nun şimesi [ilkesi] hürriyet-i fikriye, ilmî zihniyet ve ilmî metoddur. Darülfünun bu vazifesini yaparken, memleket de Darülfünun'un hakkını Darülfünun'a vermelidir.» 5 Kânunuevvel 1339 (Aralık 1923) tarihli **İleri**'den, «Hayatım - 158,» **Yeni Adam**, Sayı 330 (24 Nisan 1941).

«Meşrutiyet Darülfünunu en buhranlı devirlerde bile hars sahasında milliyetçilik mefkûresinin ve ilim sahasında müspetçilik umdesinin şuurunu vücude getirdi. Bugünkü Darülfünun ise Türk Milletinin bünyesini sarsan ve saran yeni ve ahlâkî bir akidenin nurunu neşretmeyi vazife tanımıştır. Bu akide Demokrasi'dir. Gerçi Darülfünun bu vazifesini yapmazsa ağır bir mesuliyeti kabul

Bu istidrattan sonra, yeniden olayların akışına dönecek olursak, Hilâfetin kaldırılması üzerine, Baltacıoğlu'nun başkanlığındaki Darülfünun Divanı Cumhurbaşkanına bir destekleme telgrafı çekmiş, Cumhurbaşkanı da buna teşekkür etmiştir[36].

Ülkenin tek üniversitesinin resmî adı, Darülfünun-u Osmanî iken, ilk kez kendisine *tüzel kişilik (ve katma bütçeli malî özerklik)* kazandıran 1 Nisan 1340 [1924] tarih ve 493 sayılı Kanunla, «İstanbul Darülfünunu» olmuştur. 21 Nisanda da, bu yasaya dayanılarak yeni bir İstanbul Darülfünunu Talimatnamesi çıkarılmıştır[37].

Cumhuriyet döneminin başlarında, bir Darülfünun ıslahatı fikri yoğunluk kazanmıştır. Önceleri, üniversiteyi bilimsel açıdan yükseltme endişesi ağır basmaktadır[38]. Fakat çok geçmeden, bu kurumu da, siyasal iktidarın çizgisini vurgulayan bir araç haline getirme arzuları ortaya çıkacaktır. Hatırlamak ge-

etmelidir. Fakat evvelâ bu vazifeyi yapmak hürriyeti ona bahşedilmezse, mesuliyeti onun haricinde aranmalıdır.» 21 Kânunusâni 1340 (Ocak 1924) tarihi **Vatan**'dan, «Hayatım - 165,» **Yeni Adam**, Sayı 337 (12 Haziran 1941).

(36) Şurasını da ekleyelim ki, sonraki rektörlerden Cemil Bilsel, Divan'da kararlaştırılan metni, kendisinin Emin'den alıp düzelttiğini ileri sürer: **İstanbul Üniversitesi Tarihi** (İ.Ü. Yay., 1943), s. 28/dn. 11.

Cumhurbaşkanının Darülfünun Emini'ne 3 Mart 1924 tarihli cevabı için, bkz. **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri: 1917 - 1938**, belge 531.

(37) Hirş, op. cit., s. 222 - 28.

(38) Örneğin, 1924 yılında basılmış 20 sayfalık, küçük boy bir kitapçıkta, bir Tıp profesörünün düşüncelerini okuyoruz: Âkil Muhtar, **Darülfünunumuz Hakkında Bazı Mülâhazat** (İstanbul, 1340).

Askerî Tıbbiyeli eski İttihatçılardan olan Âkil Muhtar, bu risalesinde, bir memleket için üniversitenin önemini anlattıktan, üniversitenin yalnız bilgi aktarmakla değil, yüksek düşünebilen kafalar üretmekle de görevli olduğunu açıkladıktan sonra, öğretim üyeleri üzerinde durmaktadır. Yeni üniversiteler açan Japonya, Romanya, Bulgaristan gibi ülkelerde, önce müderrislerin yetiştirilmesi üzerinde durulduğunu, sonra eldeki yetişkin elemanlara göre örgütlenildiğini; bizimse Avrupa'dan program alıp, her kürsüye iyi - kötü bulabildiğimiz kimseleri atadığımızı ileri süren Âkil Muhtar'a göre,

«Bizim Darülfünunumuzun bazı kürsülerini işgal edebilecek ve maruzülarz izahata göre isbat-ı ehliyet eyleyecek erbab-ı irfanımız yoktur. Vazifemiz bu boşlukları doldurmak ve erbabını yetiştirmeye sây ve gayret eylemektir. Aksi takdirde hiçbir suretle Darülfünunun teâlisine hizmet ihtimali yoktur. Yoksa mevcut müderris kifayetsiz diye kaldırarak parlak sözlü ve belki gayretli, lâkin hakiki ilim zihniyetinden mahrum ve çok defa nümayişkâr birini getirmek, Darülfünuna fenalık etmektir. Çünkü bu suretle gelen müderris eskisinden fazla ehliyet ve kabiliyeti olmadığı halde sinni

rekir ki, o yıllarda ordu ve bürokrasi siyasal ölçütlere göre Heyet-i Mahsusalarla ayıklanmaktadır[39].

Terakkiperver Cumhuriyet Fırkasının kurulduğu ve İsmet Paşa Hükümetinin yerini Fethi (Okyar) bey kabinesinin aldığı, Şeyh Sait Ayaklanmasına öngelen görece liberal günlerde (1924/25 kışı), Darülfünun gençlerinin bazı taşkınlıklar yapmaları, üniversite özerkliğinin kaldırılarak bu kurumun Maarif'e bağlanması yolunda bir akım yaratmıştır. TBMM'ne de bununla ilgili bir yasa tasarısı sunulmuş olmakla birlikte, reddedilmiştir[40].

hasebiyle mevkiini uzun seneler muhafaza edecek ve yetişip gelebileceklerin de yolunu tıkayacaktır. Bu takdirde, kürsünün ehline intikali teehhür edecek ve o şube-yi ilmiye daha uzun bir zaman için geri kalacaktır....» (s. 11 - 12)

«Bazı kürsülerimizin pek sönük olduğu gayr-i kabil-i inkârdır. Fikrimizce bu kürsülere mümkün ise Avrupa'dan kabiliyet ve ehliyetle temayüz etmiş zevatı muvakkaten müderris olarak celb etmek, bu suretle imkân bulunmadığı takdirde muavinler arasında veya hariçte, ahlâk, zekâ, malûmat itibariyle en muktedirlerini bilintihap usul-ü ilmiye öğrenmek üzere Avrupa Darülfünunlarından en münasip olanına göndermek ve orada birkaç seneler bırakmak lâzımdır.» (s. 17 - 18).

Bu kitapçıkta iki nokta daha dikkati çekiyor: Âkil Muhtar, (o sıralar moda olduğu üzere) ecnebi mütehassıslardan «Darülfünunumuzun teşkilât ve tedrisatı hakkında müfit raporlar da alınabileceği»ni vurgulamakta (s. 18) ve üniversitenin bilim-ötesi amaçlara hizmet etmesine de kapı açmaktadır: «Darülfünun yalnız ilim ve marifetin değil, hissiyat-ı milliye ve ahlâkiyenin menba ve masdarıdır.» (s. 16).

(39) Bkz. Mete Tunçay, «Heyet-i Mahsusalar (1923 - 1938) Cumhuriyete Geçişte Osmanlı Asker ve Sivil Bürokrasinin Ayıklanması,» A.Ü. - S.B.F. Kanun-u Esasi'nin 100. Yılı Armağanı (Ankara 1978)'ndan, M. Tunçay, **Bilineceği Bilmek** (İstanbul: Alan Yay., 1983), (s. 132 - 60.).

(40) Biri üniversite öğretim üyelerinin öğrencilere karşı yobazca tutumuna, üçü öğrencilerin taşkınlıklarına ilişkin olarak, izine rastlayabildiğimiz dört örnek - olay şunlardır:

1) 1924 yılında bir gün Darülfünun bahçesinde fotoğraf çektiren öğrenciler, yönetim tarafından cezalandırılmışlar; cumhurreisi Mustafa Kemal Paşa da Bursa'da bunu kınayan bir söylev vermiş.

Harold E. Wilson ve İlhan Başgöz, **Türkiye Cumhuriyetinde Eğitim ve Atatürk** (Ankara: Dost Yay., 1968), s. 18'de aktarılan [bizimse kuşkuyla karşıladığımız] bu söylenceyi o dönemin gazetelerinden doğrulayamadık. Filvaki Mustafa Kemal Paşa, 30 Ağustos 1924'te Başkumandan Meydan Muharebesinin ikinci yıldönümünü kutlama törenleri dolayısıyla Dumlupınar'a gittikten sonra, Eylül ayının ilk 11 gününü Bursa'da geçirmiş ve orada bir konuşma yapmışsa da, **Söylev ve Demeçler**'inde yer alan bu metinde böyle bir olaya değinilmemektedir.

Şeyh Sait Ayaklanması üzerine, hükûmeti desteklemesine kar-

2) 16 Kasım 1924'teki Tramvay Şirketi olayı. Öğrenci indirimi yapmayan yabancı şirkete karşı, MTTB boykot ilân etmiş. 15 Kasım günü yarım ücret ödemekte ısrar eden Tıp öğrencileriyle yetkililer arasında tartışma çıkmış: Ertesi gün protesto yürüyüşü yapılmış (Tünel Handaki şirket merkezi taşlanmış). Bir polis, iki öğrenciyi tabancayla yaralamış. Gazetecilere beyanat veren rektör Baltacıoğlu, isteklerini desteklediği öğrenciler hakkında, bir şirket görevlisine «bilâhare zuhur edebilecek herhangi bir vaka sebebiyle bana vâki olacak müracaatı kabul etmeyeceğini, çünkü bu talebin haklı bulunduğuna benim de kanaatim bulunduğunu söyledim» demiş. Bkz. Muammer Taylak, **Saltanat, 2. Meşrutiyet ve 1. Cumhuriyette Öğrenci Hareketleri** (Ankara, 1969), s. 102-5; Necati Akder'in **Türk Kültürü**, Sayı 77'de çıkan bir yazısından alıntılanan anıları.

3) Tıp talebelerinin bir Hukukluyu dövmeleri. Bkz. **Cumhuriyet**, 16 Kânunusâni 1341.

4) Darülfünunlu gençlerin iki yabancı görevliye Beyoğlu'ndaki Splendit Palas otelinde saygısızlık etmeleri. Bkz. **Cumhuriyet**, 27 Kânunusâni 1341.

Bu gibi olayların sıklaşması üzerine, iki milletvekili TBMM'ne bir yasa tasarısı sunarak Darülfünun'un muhtariyetinin ilgasıyla Maarif Vekâletine raptını istemişlerdir (**Cumhuriyet** 27 Kânunusâni 1341). Bu milletvekilleri, CHP Umumi Heyet-i İdare âzâlarından —Doğu'yu temsil eden— Diyarbakır Mebusu Zülfü (Tiğrel) ve (1927)'de Yavuz-Havuz yolsuzluğu nedeniyle Yüce Divan'da yargılanarak, Bahriye Vekili Topçu [Eryavuz] Beyin yanısıra 4 ay hapse mahkûm edilecek olan) Ertuğrul Mebusu Dr. Fikret (Onuralp) beylerdir. Bu yasa önerisi, büyük tartışmalar doğurmuştur. Rektör Baltacıoğlu, «muhtariyet saltanat tarafından Darülfünun'a verilmiştir. Kendi umdelerine sadık olmak endişesiyle aleyhtarlarını bile susturmak istemeyen bir cumhuriyet bunu geri alamaz» demiştir (**Cumhuriyet**, 28.1.1341). Buna karşılık, «nüktadan bir mebus», «Madem ki muhtariyeti saltanat vermişti, cumhuriyet için ilgasında isabet vardır» görüşünü ileri sürmüştür (**Cumhuriyet** 29.1.1931). Oysa, teknik olarak yasa tasarısının öngördüğü, saltanatın verdiği özerkliğin değil, cumhuriyet döneminde kabul edilen «şahsiyet-i hükmiyesinin ilgası»dır. Bu konu, o yıl bütçe görüşmelerinde uzun uzadıya tartışıldıktan sonra, tasarının havale edilmiş olduğu Maarif Encümeni'nin kararına uyularak Meclis genel kurulunca da 29 Mart 1926 günlü birleşiminde reddedilmiştir. TBMM Zabıt Ceridesi, ikinci bas., cilt 23, s. 386. Bu arada ilginç çıkışlar olmuş; örneğin, Mardin Mebusu Yakup Kadri (Karaosmanoğlu) **Hâkimiyet-i Milliye**'de üniversiteye karşı şiddetli bir makale yazarak, «Biz muhtariyeti bir müktesep hak gibi telâkki etmeden önce, onun kendi mevcudiyetini ispat etmesi gerekir. Bizde bir Darülfünun var mı yok mu? Evvelâ bunu anlayalım» demiştir (8 Şubat 1341).

Yakup Kadri'nin bu sözleri, üniversite üzerinde toplanan kara bulutların habercisi sayılabilir.

şın[41], kendisi de öğrenci taşkınlıkları dolayısıyla yıpranarak başka nedenlerin de eklenmesiyle istifa etmek zorunda kalan Baltacıoğlu[42], rektörlüğü sırasında göğüslediği tasfiye istekleri hakkında şunları anlatıyor :

«Darülfünun Eminliğim zamanında her teşebbüsümün önüne engel olarak dikilen bir mesele vardı; tensikat meselesi. Resmî mehafil, gazeteler, bilenler bilmeyenler, herkes Darülfünun'da bir tensikat yapılmasını istiyordu. Bu tensikat yapılır yapılmaz herşey düzelecek sanıyorlardı. Zan ve inanç o idi ki, Darülfünun hocaları arasında ehliyetsiz ve liyakatsiz kimseler ve Darülfünun dışında birçok ehliyetli ve liyakatli insanlar vardır. Tensikat yapılınca bu liyakatsizler hep dışarıya çıkacak ve liyakatliler hep içeriye girecek; böylece Darülfünun modern ve milletlerarası bir ilim evi haline gelecektir.

«Maarif Vekilleri de böyle düşünüyorlardı. İdarî zekâsına ve hiss-i selimine en çok güvendiğim iki Maarif Vekili de böyle düşünmüştü: biri merhum İsmail Safa [Özler; bakanlık süresi: 30 Ekim 1923 - 6 Mart 1924], öteki merhum Vasıf Bey. İsmail Safa Bey tensikatın yapılmasını, hem de benim tarafımdan yapılmasını istiyordu. Bir gün kendisinden bir telgraf aldım; Tıp Fakültesini esaslıca teftiş edip bir rapor hazırlayın ve hemen Ankara'ya gelin diyordu. Bu teftişi yaptım. İlmî zihniyetine ve meslekî ahlâkına en çok güvendiğim üç Tıp müderrisinden bir komisyon yaptım ve onların talim heyeti hakkındaki kanaatlerini sordum. Bu üç zat, resmî makamların, talim heyetinin, matbuatın ve halkın en çok inandığı, otoritesinden hiç şüphe etmediği üç ilim ve meslek adamıydı. Arkadaşları hakkındaki fikirlerini açıkça söylediler. Not aldım ve Ankara'ya gittim. Maarif Vekiline tensikata taraftar olmadığımı ve hangi şartlar içinde olursa olsun Darülfünun'da yapılacak olan bir tensikatın tahmin ettiğimiz müspet neticeleri vermeyeceğini; Darülfünun'un tensikat ile değil, bambaşka âmillerle, memleket ile birlikte ve zamanla mükemmelleşeceğini uzun uzadıya anlattım. İsmail Safa Bey bu izahlardan sonra tensikat kararından vazgeçti.

«Merhum Vasıf [Çınar] Beyin ilk Maarif Vekilliği zamanında [6 Mart - 22 Kasım 1924] idi. Köprülüzade Fuat Bey müsteşar bulunuyordu. Köprülü Darülfünun tensikatının benim tarafımdan yapılmasını ve neticesinin onbeş gün zarfında Vekâlete gönderilmesini Vekil beyin istediğini bildiriyordu. Tensikata taraftar olmadığımı, vicdanıma rağmen bu işi yapamayacağımı ve eğer Vekâlet ısrar ederse istifa edeceğimi bildirdim. Vasıf Bey de tensikattan vazgeçti»[43].

(41) Bkz. «İrtica hadisesi dolayısıyla İstanbul Darülfünun Eminine cevap.» (1 Mart 1925). **Atatürk'ün Tamim, Telgraf ve Beyannameleri : 1917-1938**, belge 536.
(42) Taylak, **op. cit.**, s. 105 ve bir sonraki dipnotuna bakınız.
(43) «Hayatım - 177,» **Yeni Adam**, Sayı 349 (4 Eylül 1941).

Baltacıoğlu, dergisindeki bir başka yazısında da bu olayı ve sonuçtaki istifasını şöyle anlatıyor:

(Fethi Okyar kabinesindeki Şükrü Saraçoğlu ve Takrir-i Sükûn ile birlikte kurulan III. İsmet Paşa hükûmetindeki Hamdullah Suphi Beylerden sonra, 22 Aralık 1925'ten 1929 yılbaşındaki vefatına kadar Maarif Vekilliği yapan) Mustafa Necati Bey ise, öğretim üyeleri arasında bir temizlik yapılmasından yana olmamıştır. Onca, «Darülfünun'un gelişmesi ve ilerlemesi gene ancak Darülfünun'dan beklenebilir. Politikacıların düzeltmek için üniversiteye yapacağı her karışma, eldeki durumu daha da kötüleştirmekten başka bir sonuç vermeyecektir»[44].

Atatürk'ün Kurtuluş Savaşı sırasında ve ertesinde, kendisine yönelen karşıtlıklar nedeniyle, İstanbul'a dargın olduğu ve 1919 Mayıs ortasında ayrıldığı bu şehre, ancak sekiz yıl, bir buçuk ay sonra, herkesi tam dize getirmiş olarak döndüğü bilinmektedir.

O gün İstanbul'da bayram şenlikleri yapılmıştır. Çeşitli kurumlar gibi, üniversite de bu kutlamalara - rektörlük yayını olarak resimli bir kitapçık çıkararak katılmıştır :

T.C. İstanbul Darülfünunu Emaneti

BÜYÜK GAZİYE DARÜLFÜNUN'DAN
KÜÇÜK BİR ARMAĞAN
(İstanbul : Milliyet M., 1927)

[Başında Atatürk'ün portresi, sonunda Üniversite merkez binasının ve Haydarpaşa'daki Tıp Fakültesi'nin resimleri]

«Büyük Gazi,» Darülfünun Emini Dr. Nurettin Ali (s. 3-4)

——— Edebiyat Fakültesi Reisi Müderris Köprülüzade Mehmet Fuat (s. 5)

«Günün birinde Maarif Vekâleti müsteşarının [Fuat Köprülü] vasıtasıyla Maarif Vekilinden şu emri alıyorum:

— Onbeş güne kadar tensikatı yaparsa yapsın. Yoksa bu işi biz yapacağız.

Müsteşara şu cevabı verdim:

— Müesseseye el attığınız gün istifa edeceğim.

Vazgeçmiş göründüler. Dedikodu arttıkça arttı. Rektör evine kalorifer koydurmuş, muhasebede yolsuzluk varmış... 300 lira tutan yıllık tahsisatımdan 10 lirasını kestiler. Hemen istifa ettim.» [2 Mayıs 1925].

«Üniversiteye Dokunulmaz», **Yeni Adam**, Sayı 761 (6 Mart 1958), s. 1.

(44) Wilson - Başgöz, **op. cit.**, s. 178.

Bu bakanın, biri TBMM'nin 23 Mayıs 1926 tarihli oturumunda Darülfünun bütçesi görüşülürken, ötekiyse 5 Haziran 1926 günü Darülfünun'da şerefine verilen yemek sırasında yaptığı ve M. Rauf İnan tarafından Öztürkçeye çevrilerek **Mustafa Necati - Kişiliği, Ulusal Eğitime Bakışı, Konuşma ve Anıları** (Ankara: İş Bankası Kültür Yay., 1980) adlı kitapta yayımlanan iki konuşma metni, ilgiyle okunmaya değer: s. 93-96 (Üniversite Bağımsızlığı), s. 97-107 (Üniversiteden Beklediklerimiz).

——— Tıp Fakültesi Reisi Dr. Neşet Ömer (s. 6)
«Mustafa Kemal Şahsiyeti,» Darülfünun Müderrislerinden İsmayıl Hakkı (s. 7 - 10)
——— Hukuk-u Âmme Müderrisi Muammer Raşit (s. 11 - 12)
«Gazi,» İçtimaiyat Müderrisi Necmeddin Sadık (s. 13 - 14)
«Mustafa Kemal,» Necib Âsım (s. 15 - 18)
«Büyük Gazi,» Mantık Müderrisi Halil Nimetullah (s. 19 - 21)
«Türk İnkılabının Prensipleri,» Muallim Dr. Galip Ata (s. 22 - 27)
«1 Temmuz 1927,» Müderris Muavini Dr. Fahreddin Kerim (s. 28 - 32)

İçeriği hakkında bir fikir verebilmek için, bu coşkun övgülerden iki dekanınkini aynen aktarıyoruz:

«'Büyük Gazi' hakkındaki tahassüslerimi soruyorsunuz. İki bin yıllık tarihimizin bu 'şaheseri' karşısında, ben de her Türk gibi şükran ve nimetle müterafık bir gurur duyarım: 'Mustafa Kemal'i yetiştiren bir milletin her ferdi kendisi için bundan bir gurur hissesi çıkartmakta haklıdır. Şimdiye kadar hiçbir milletin tarihi 'mefkûre'sini bu kadar kuvvetle temsil eden bir millî kahraman yaratamamıştı. Ancak 'Türk milleti' uzun zamanlar çektiği büyük ıstıraplardan sonra, yirmi asırlık tarihinin esrarlı menbalarından aldığı bir kuvvetle, 'Gazi'sini yarattı; ve bu sebeple bugün Türk milletinin nazarında 'Millî mefkûre' 'Gazi'den ve 'Gazi' 'Millî Mefkûre'den başka bir şey değildir.»

Köprülüzade Mehmet Fuat

«Vatanın geçirdiği birçok buhranlar esnasında azim ve metanetini daima muhafaza etmiş olan müessesemiz sevgili yurdumuzun ufk-u ikbalinde tali' olan halâs güneşinin feyz-i hararetinden aldığı taze hayat kuvvetiyle nigâh ümidini bu şems-i tabianın medar-ı hareketine nasb ederek vatanın büyük bir iman ile beklediğimiz istihlâsını tesid etmekle mütehayyic ve mübahi oldu. Büyük halâskârımızın, şan ve şerefi âlemgir olan yüce Gazimizin bir işareti ile o heyüla-yı tecavüzzübun ve sernükun ufk-u vatandan dağılıp gitti.

«Halâs, inkılâp ve teceddüt güneşimiz pek mübeccel Reisicumhurumuz Büyük Gazimize ebedî minnettarlıklarımızı ve bipâyan tazimatımızı yakinen ve şahsen arza vesile olan bu muazzez günleri yaşayan Tıp Fakültesi heyet-i talimiye ve müteallimesi pek çok bahtiyar ve nihayetsiz sürura müstağraktır.»

Dr. Neşet Ömer

★

1933 Tasfiyesinden önceki Darülfünun üstüne bu incelemeyi, 1928 yılına ilişkin bir anıyla bitirelim. Anlatan, o zamanki Maarif Müsteşarı (Prof. Dr.) Emin Erişirgil :

«Cumhuriyetin ilk devrinde Darülfünun şimdiki gibi muhtar idi. Darülfününun muhtarlığına ait tüzük ve kanunun tatbikine başlandığı zamanlarda ufak tefek ilim hareketleri ve gençleri iyi yetiştirme şevki başgöstermişti. Fakat bu hal çok kısa sürdü, az zaman sonra kıskançlıklar, rektör ve dekan seçiminde partizanlıklar başgösterdi. Bu hareketlerin başında da tıp ve edebiyat fakülteleri bulunuyordu.

«Günün birinde o zamanın rektörü profesörlerin kendini bir defa daha seçmeyeceğini anladı. Edebiyat ve Fen fakülteleri dekanları da tekrar dekan olamayacaklarını sezdiler. Rektör rahmetli Neşet Ömer'di. Onun mizacını ve karakterini bilirsiniz. Rektör seçilmemek onun için büyük bir 'izzeti nefis' işiydi. Edebiyat ve Fen Fakülteleri dekanları için de bu mevki bir geçim yeriydi. Bir gün rektör bu iki dekanı da alarak Ankara'ya geldi, Maarif Vekili rahmetli Necati'ye 'Darülfünun'u ıslah etmeli, bunun için de Darülfünun'un muhtariyetini kaldırmalı, bizim istemediğimiz hocaları çıkarmalı, profesörler meclisinin kararı olmaksızın Vekâlete yazılar yazmalıyız' dediler. Bir tesadüf eseri midir, yoksa rahmetli Necati'nin bir tertibi midir bilmiyorum, günün birinde İstanbul'dan gelen bu heyetle Darülfünun meselesi konuşulurken hademe Başbakan İsmet İnönü'nün Millî Eğitim Bakanlığına geldiğini haber verdi. Necati bizim kendi odasından çıkmamamızı söyleyerek İnönü'yü karşılamaya gitti ve Başbakan koltuğa oturunca da Darülfünun heyetinin istediklerini Paşa'ya anlattı. O zaman İnönü çok yerinde şu mütalâada bulunmuştu : 'Divan Muhasebat (Sayıştay) yaptık. Âzası değiştirilemezdi. Aradan iki yıl geçmedi, bana geldiler, Divanı Muhasebat âzasının azledilmezlik prensibini kaldır dediler. Şûrayı Devlet (Danıştay) kurduk, âzası hükûmet tarafından çıkarılamaz. Hemen şikâyete başladılar, ya Şûrayı Devleti lağvet, yahut âzasının azledilemezliğini kaldır, dediler. Ben bütün bu teklifleri reddettim. Bu gibi heyetler kendi kendilerine kusurlarını düzeltirler, dedim ve dayattım. Şimdi bu iki müessese aleyhindeki sesler azalır gibi oldu. Bu defa da siz Darülfünun muhtariyetini kaldıralım, diyorsunuz, kaldırırsak ne olacak, - eliyle Darülfünun heyetini işaret ederek - gene bunları tayin edecek değil miyiz? Bundan ne fayda bekliyorsunuz?'

«Darülfünun heyeti Başbakandan aldıkları bu dersten sonra istediklerinin olamayacağını anlamışlardı. Bundan sonra bütün gayretleri rektör ve dekan seçiminde Maarif Vekilinin profesörler üzerine —şimdiki tâbirle— baskı yaparak kendilerinin seçilmesini sağlamaya inhisar etti»[45].

★

Aktardığımız bilgilerden açıkça anlaşılıyor ki, Atatürk'ün Darülfünun'dan şikâyetçi olmak için bir nedeni yoktu. İnönü de bu kurumda bir temizlik yapılmasına karşıydı. Yine de, 1933 yılında ve onların yönetimi sırasında, bir üniversite tasfiyesi oldu.

(45) «İstanbul Üniversitesi Rektörü [Kâzım İsmail Gürkan] ile Hasbihal,» Ulus, 7 Ağustos 1951, s. 2.

Bunun sebeplerini, 1930'da Serbest Cumhuriyet Fırkası girişimini ortaya çıkaran toplumsal ve siyasal koşulların, üniversite içinden ve dışından bu yolla sivrilmek isteyen belli bir takımın kişisel tutkularına eklenmesinde aramak gerekiyor. Bu ise, başlangıçta değindiğimiz öteki dergilerde çıkan yazılarımızın konusu.

NEDİM GÜRSEL

Yaşar Kemal :
Bir Geçiş Döneminin Romancısı *

Yapıtları yirmiden fazla yabancı dile çevrilen Yaşar Kemal, bir söyleşide kendini bir geçiş döneminin tanığı olarak niteliyor : «Bu yüzyılın olağanüstü olaylarından birini yaşadım. Çukurova'-nın geçirdiği büyük değişimleri yaşamak, daha sonra da bunları gözlemlemek ve yazmak fırsatını buldum. Kendimi seve seve, beraberinde getirdiği tüm sorunlarıyla eski ile yeninin bir arada vaı olduğu bir geçiş döneminin tanığı olarak nitelendirebilirim.»[1] Gerçekten de Çukurova, yazarın çoğu romanının geçtiği bölgedir. Eski adı Kilikya olan bu bölge, Türkiye'de, kapitalizmin gelişmesiyle derin ekonomik değişimlerin etkilerine maruz kalan ilk bölgedir. XIX. yüzyılın ikinci yarısından itibaren, başta pamuk olmak üzere tarım ürünlerinin uluslararası piyasaya açılması ve bölgeye yabancı sermayenin girmesi, XX. yüzyılda daha da hızlanacak olan ekonomik ve toplumsal bir dönüşüm sürecine neden oldu. Devletin göçebe aşiretleri yerleşik düzene geçmeye zorlaması, toprakların bir aşiret aristokrasinin elinde toplanması sonucunda gitgide değişik türden bir «feodalite» oluşması, köyden göç ve topraksız köylünün hızlı proleterleşmesi, ayrıca özellikle Marshall Planı tarafından desteklenen tarımda makinalaşma, Çukur-

(*) Bu yazı, Nedim Gürsel'in Fransa'daki **Peuples Méditerranéens** dergisinin Türkiye özel sayısında yayınlanan «Yachar Kemal, le romancier d'une période de transition» adlı incelemesinden biraz kısaltılarak çevrilmiştir. Kısaltmalar yazarın kendisine, çeviri Ayşe Özberki'ye aittir.

(1) **Çağdaş Eleştiri**, no. 1, Mart 1982, s. 9 ve 11.

ova'nın çehresini baştan aşağı değiştirmiştir. Bölgesel olmakla birlikte, çağdaş Türkiye tarihinde o zamana kadar bir eşine rastlanmayan bu dönüşüm, 1950'lere doğru ortaya çıkan ve yeni toplumsal ilişkilerin oluşumunu başarıyla yansıtan bir edebiyatın kaynağı olmuştur.

Bu edebiyata Yaşar Kemal'in yaptığı katkı çok önemlidir ve apayrı bir konumda yer alır. Kuşkusuz Yaşar Kemal'e göre de Türk köylüsü pamuk tarlalarında sömürülmektedir. Hastalığın ve toplumsal adaletsizliğin de kurbanıdır. Yaşayabilmek için hem doğal güçlere, hem de ağaların iktidarına karşı koymak zorundadır. Öte yandan da bir hayal dünyası, bir iç dünyası vardır köylünün. Sözlü geleneğin yüzyıllarca beslediği bir halk kültürünün mirasçısı olarak köylü, mitler yaratır, uydurur. Toprak elinden gidince söze sarılır. Sözü ele geçiren köylü değişik bir iktidara sahip olur böylece. Yaşar Kemal'de, insanın toplumsal konumu değil de hayal dünyasıyla olan ilişkisi önemlidir demek istiyorum. Oysa *Akçasazın Ağaları*'nda Yaşar Kemal, zaman zaman yerel bir *western* anlatımı kullanarak iki büyük aile arasındaki kan davasını betimlerken, aslında törelerin çağdışılığını vurguluyor. Romanın baş kişileri, tüm ögeleriyle yok olmaya mahkûm bir dünyanın çözülüşünü yaşıyorlar. Bir geçiş döneminde eski ile yeninin çatışması romanın ana temasını oluşturuyor .

Yaşar Kemal'e göre teknik ilerleme mutlaka insana mutluluk getirmez. Çukurova özelinde bu ilerleme tam tersine, çoğu zaman dürüstlüğün kaybolması, ailenin çözülmesi ve doğanın yok olması anlamına geliyor. Çözülme, yazara göre, eski dünyanın ahlâk değerlerini sağlamaktan çok uzak olan yeni bir dünyanın doğmasına neden oluyor. İncelememde, bir dönüşüm sürecinin hem tanığı hem de sözcüsü olan Yaşar Kemal'in söz konusu süreçten nasıl etkilendiğini, bu süreci *Akçasazın Ağaları*'nda hangi ölçütlerle değerlendirdiğini irdelemek istiyorum.

GEÇİŞ DÖNEMİNİN MADDİ KOŞULLARI VE ROMANDA EYLEM

Fransızca çevirisi yaklaşık 1200 sayfa kadar tutan *Akçasazın Ağaları*, iki ciltten oluşan bir dizi - romandır. Birinci cilt *Demirciler Çarşısı Cinayeti*, ikinci cilt ise *Yusufçuk Yusuf*'tur.[2] Birinci ciltte yazar, öyküsüne çerçeve olarak bir kez daha, doğum yeri olan engin Çukurova'yı seçiyor. Burada töreleri «feodal»[3] kalmış iki büyük ailenin (Sarıoğlular ile Akyollu'ların) yaşadığı iki büyük malikâne anlatılıyor. Malikânelerden biri Derviş Bey, diğeri ise Mustafa Bey tarafından yönetilmekte.. Yerleşik düzene geçmiş göçebe Türkmenlerin soyundan gelen bu iki beyin tek sap-

(2) Gallimard Yay., 1981 ve 1982; çeviren: Münevver Andaç.

(3) Yerleşik düzene geçmiş bu ailelerin tüm özelliklerini tüm yönleriyle «feodal» terimi tam olarak kapsamadığı için bu terimi tırnak içinde kullanıyorum. Belki de bu aileleri aşiret ailesi olarak nitelendirmek daha doğru olur.

lantısı, aralarında sürüp giden kan davasıdır. Atalarının da yaptığı gibi bu beyler, birbirlerini tuzağa düşürüp öldürmek isterken, giderek gerçeğin yerini alan kanlı ve umutsuz bir düş dünyasının psikozunda yaşamaya başlıyorlar. Çağdışı kalmış bu «soylu kahramanlar», çıkar veya kendini savunma uğruna değil de yalnızca belirli bir onur anlayışını korumak amacıyla birbirlerini öldürmek isterlerken, beylerin iktidarına göz dikmiş yeni zengin bir sınıfın, yani ağaların yükselişine tanık oluyoruz. Sınıf atlama larını ahlâksızlıkla, cinayetle veya eski azınlıkların mallarına el koymakla sağlayan bu ağalar, memurları satın alıp onları parmakları ucunda oynatırlarken, beylerin koruduğu köylüleri daha çok ezebilmek ve toprakları daha çok işletebilmek için de Devlet temsilcileriyle işbirliği yaparlar.

İkinci ciltte de kan davası bir kez daha, değişik bir biçimde sürer gider. Yusuf'un öz babası, Derviş Bey'in hizmetindeyken jandarmaların işkencesi altında ölmüştür. Derviş Bey kendisine herkesin içinde hakaret eden adamı, evlâtlık edindiği Yusuf'a öldürtmek zorunda kalır.

Böylece, Çukurova'nın büyük beylerinden biri kendini öcalma isteğine kaptırmışken, düşmanı karşısında aciz düşen Mustafa Bey de hayalinde Derviş Bey'e işkence etmekte, bu durumdan yararlanan yeni zenginler ise beylerin topraklarını ucuza kapatmaktadırlar. Bu durumun bilincindeki ve artık aşiret değerlerinin geçerliliğine inanmayan Bey çocukları, fabrikalar kurmak, dolayısıyla da çocukluk düşlerini gerçekleştirmek için Çukurova'nın yeni efendileriyle işbirliği yaparlar. Kapitalizmin ekilebilir yeni topraklara gereksinim duymasıyla Akçasaz bataklığının kurutulması sonucu, Yaşar Kemal'in şaşırtıcı bir lirizmle betimlediği çiçek, böcek ve kuş evreni romanın sonunda tümden yok olur. Böylece Akçasaz bataklığı yerini, yeni bir kuşak tarafından kurulan verimli topraklı büyük kapitalist çiftliklere bırakır. Romanın başlıca kişisi Derviş Bey'e gelince, adaletin elinden kurtulabilmek için, ona ihanet etmemiş tek yakını olan Yusuf'u kendi elleriyle öldürmek zorunda kalır. Bu hazin son ile yazar, eski sistemin kaçınılmaz bir biçimde çökmesine neden olan iç çelişkileri vurgulamak istiyor. Fakat Yaşar Kemal, çağdışı bir dünyanın çöküşünü vurgulamak yerine, çoğu zaman ayrıntılar içinde boğuluyor. Romanın konusuyla organik bağı olmayan birçok olay, epik anlatımlardaki gibi ardarda dizilerek anlatı zincirinin tutarlı yapısını, dolayısıyla da romandaki eylem birliğini bozuşturuyor. Yani romanın konusu olan kan davasının ve romanın başkişisi Derviş Bey'in etrafında başka başka olaylar gelişiyor ve bazen roman iç tutarlılığından çok şey kaybediyor. Ancak, öykünün ana eksenini, yazarın kendi iç dinamiği içinde yakalamaya çalıştığı bir geçiş döneminin betimlemesi oluşturuyor. Şimdi de bu dinamiğin maddi koşullarına göz atalım.

Güneyde Akdeniz'le çevrili, kuzey, batı ve doğusunda Toroslar'ın yükseldiği Çukurova, XIX. yüzyılda bile ulaşılması zor bir bölgeydi. Ulaşım ağının yetersizliği ve birçok göçebe aşiretinin varlığı bu bölgeyi Osmanlı İmparatorluğunun azgelişmiş böl-

gelerinden biri haline getiriyordu. Vergi ödemeyen, kendi koruma kuvvetlerine sahip, «derebey» denilen bu büyük ailelere karşı, merkezî devletin hiç bir yaptırım gücü yoktu. Merkezî otorite karşısındaki bu özerklik, derebeylere, aşiretlerini Horasan'dan gelen Türkmenlerden miras kalan töreler uyarınca yönetme olanağını sağlıyordu. Fakat XIX. yüzyılın ikinci yarısından sonra meydana gelen iki önemli olay bu durumu değiştirdi. Bu olaylardan biri *iskân*, yani toprağa yerleşme; diğeri de pamuk üretimine bağlı olarak kapitalizmin gelişmesidir. Kapitalizmin gelişmesi bölgeye İngiliz sermayesinin girişiyle hızlanmıştır.

1865 yılında Osmanlı hükümeti asayişi sağlamak üzere Kilikya bölgesine Derviş ve Cevdet Paşaların komutanlığında *fırka-i İslâhiyye* diye bilinen bir tümen gönderdi. Ovanın ekonomik gelişmesini gerçekleştirmek için yeniden bir güven ortamının yaratılması ve oba halkı üzerinde hayat hakkına sahip olan aşiret beylerinin denetim altına alınması gerekiyordu. Kozanoğulları ve Avşarlar başta olmak üzere birçok aşiret, zorla toprağa yerleştirilmeyi kabul etmeyerek ayaklandı. Bu ayaklanmanın anısı halkın belleğinde hâlâ canlılığını korumaktadır. Birçok ozan bugün de Kozanoğulları ve Avşar aşiretlerinin savaş kahramanlıklarını dile getirmeye devam ediyor. Fakat ayaklanma Osmanlı ordusu tarafından bastırıldı ve boyun eğmeyen aşiretler yaylalarını terkederek, dizanteri, sıtma ve başka hastalıkların kasıp kavurduğu ovaya temelli yerleşmek zorunda kaldılar. Yeni koşullara uyum sağlamaları kolay olmadı. Nitekim folklorlarındaki «kaybolan cennet» teması ile göçebeliğe duyulan özlem, yeni koşullara kolay alışmadıklarını gösteriyor. Bu konuyla ilgili olarak Paul Dumont, «1865'den sonra Kilikya'nın kolonizasyonu artık gerçek bir tehlikeyle karşı karşıya değildi» diye yazıyor. «Birçok aşiret beyi kendilerini pamuğun çekiciliğine kaptırıp büyük araziler elde ettiler, buralarda kendi adamlarını çalıştırıp çok büyük servetler biriktirdiler. Eski bataklıkların üstünde tarım imparatorlukları yükseldi.»[4]

Pamuk ekimini teşvik etmek amacıyla alınan ekonomik önlemler iskâna eşlik etti. Uzun süre pamuk Avrupa'nın tekstil sanayiine yönelik başlıca ihraç ürününü oluşturdu. 1883'de demiryolu ağının yapımı ve biçerdöverlerin satın alınarak tarımın makinalaşmasıyla, tarımsal verim belirgin bir şekilde arttı. Bu da toprakların, modern çiftlikler kuran birkaç ailenin elinde toplanmasına yolaçtı. Daha sonra, Çukurova'da kapitalizmin gelişmesi, bilinçlerde önemli bir değişiklik yaratmamakla birlikte, köyden göçe ve sanayileşmeye neden oldu. Ama eski zihniyet uzun süre yaşamaya devam etti. Yakın bir zamana kadar büyük toprak sahiplerini, Mercedes'lerini garajda bırakıp ata binerken veya silahlarıyla bakanlık odalarına girerken görmek mümkündü. Ayrıca, teknolojik değişime rağmen nasıl araba atla, tren deveyle yanyana varalduysalar, karasabanla traktör deb ir arada yaşamayı sürdürdü.

Kısaca özetlemek gerekirse iskân olayı ile İkinci Dünya Savaşının sonu arasında gerçekleşen kapitalizmin gelişimi, Yaşar

(4) «La Pacification du sud-est anatolien en 1865» **Turcia, V. s. 130,**

Kemal'in romanında bir aile çatışması ortamında anlatılır. Bu çatışma iç ve dış olmak üzere iki boyutludur. İç çatışma her ailenin içinde genç ve yaşlı kuşakları karşı karşıya getirirken, dış çatışma da kan davası güden beyleri karşı karşıya getirir. Gerçekten de *Akçasazın Ağaları*, eski dünyanın çöküşüyle yeni bir dünyanın ortaya çıktığı geçiş dönemini yaşayan iki büyük aile arasında geçen kan davasının öyküsüdür. Yazar, romanına kahraman olarak Derviş Sarıoğlu ile onun kopyası olan Mustafa Akyollu'yu seçmekle, yapıtını bu diyalektik üzerine kurar.

DERVİŞ BEY : «PROBLEMATİK» BİR KAHRAMAN

Romanın biçimini belirleyen temel düşünce, roman kahramanları psikolojisi olarak dile getirilir. *Roman Kuramı*'nda Georg Lukacs «Bu kahramanlar hep arayış içindedir» diye yazıyor.[5] Georg Lukacs'ın *Roman Kuramı* ve Lucien Goldmann'ın bu yapıttan yola çıkarak geliştirdiği tezlere göre, roman türünün, alçalmış bir dünyada sahih *(authentique)* deeğrlerin aranması olduğunu söyleyebiliriz. Lukacs'ın «şeytansı» *(demoniaque)* olarak nitelendirdiği arayış, roman yapısının temelinin ta kendisidir. Eğer kahraman bir arayış içindeyse buna neden kendisiyle dünya arasındaki bütünlüğün kopmuş olması ve kendi özünü bulmak için topluma karşı koymasıdır. Böylece kahraman «problematik» olur; başka bir deyişle, gelişmekte olan burjuva toplumuna bir karşı - koymayı temsil eder. Lukacs'a göre «problematik» kahraman, bütünüyle yaşayamadığı mutlak değerler peşindedir. Bu bakımdan kahraman bir «deli», toplumdışı bir insandır. Arayışı da hiçbir zaman bir sonuca varmaz, çünkü bir sonuca varsa, bu, kahramanla dünya arasındaki karşıtlığın aşıldığı anlamına gelir ki, böyle bir durum roman dünyasının sonu demek olur.

Lukacs tarafından geliştirilen «problematik kahraman» kavramı, Derviş Bey'i aydınlatan ve onun tuttuğu yolu daha iyi anlamamızı kolaylaştıran bir kavramdır. Derviş Bey yalnızca «problematik» değil, aynı zamanda «tipik» bir kahramandır. Çünkü yine Lukacs'ın tanımından yola çıkarsak, «tarihsel bir dönemin insanî ve toplumsal açıdan temel olan tüm belirleyici ögeleri onda toplanır.»[6] Tipik kahraman, belirli kişisel özelliklere sahip olduğu ölçüde, içinde yaşadığı toplumsal grubun da aynasıdır. Yaşar Kemal'in dediği gibi «toprak ayaklarının altından kaymaktadır.» Ve kahraman, tutunacak esaslı ve gerçek hiç bir şey bulamıyor; hâlâ büyük bir servete sahip olmasına rağmen kendini her şeyden yoksun ve «boş» hissediyor. Lukacs'a göre herşeyden önce «problematik» olan roman kahramanının «şeytansı» niteliği, «bilinci dünyaya ayak uyduramadığı» ölçüde açık bir biçimde ortaya çıkar. Onu çevreleyen dünyanın karmaşıklığına oranla bilinci çok dar olan, çağının yadsıdığı değerler adına mücadele veren ülkücü şövalye Don Kişot'un durumu budur. Görünmeyen bir düşmana (yenileşmeye) karşı koyan değirmensiz Don Kişot Derviş Bey'in

(5) **La théorie du roman**, Ed. Gonthier, s. 54.
(6) **Balzac et le réalisme français**, Maspero, s. 2.

durumu da aynıdır. Akyollu Mustafa, Derviş Bey'i babasının kanını yerde bırakmamak için öldürmek istemesine rağmen, Derviş Bey'in asıl düşmanı o değildir. Derviş Bey'in asıl düşmanları konukseverlik anlayışını kaybetmiş olanlarla artık ata binmeyenlerdir. Her Türkmen beyi gibi Mustafa Akyollu Derviş Bey'e saygı duyuyor, hattâ onda kendini görüyor. Bir anlamda, daha önce de belirttiğim gibi Mustafa Akyollu Derviş Bey'in bir kopyası, bir «heteronim»idir.

Bu beylerin tek varlık nedeni kan davası değildir aslında. Onlar yazarın nezdinde geçmiş bir zamanın «kahramanlık idealini» canlandırırlar. Ama onur kavramının derinden değiştiği ve «tutkuyla sonuna kadar dost veya düşman olabilen insan soyunun» yok olduğu bir dünyada bu ülkünün anlamı kalmamıştır. Ne var ki Derviş ve Mustafa «ot gibi yaşayan» ve «beşe alıp ona satan» insanlara rağmen, bu ülküyü savunurlar. Bunu, kaybolmaya mahkûm olduğunu bildikleri aşiret töreleri adına yaparlar. Kanlı bir oyun olan kan davası, onların gözünde hem aşiretlerinin tarihi, hem de kaçınılmaz bir kaderdir. Kan davası onları başkalarından farklı kılar, «özgül bir varlık» olarak belirler. Özetle, kan davası çocukları için olduğu gibi bir vicdan azabı değil, gerçek bir kimliktir. Onlar kan davası ile, kan davası için yaşarlar. Oysa çocukları bir fabrika kurmak için ortaklık oluştururlar. Bu iki aile içinde kuşakların çatışması, Çukurova'nın yeni efendilerinin eski beylere göre daha açgözlü ve daha insafsız olarak ortaya çıkmaları, romanın ana eksenlerinden birini oluşturuyor. Eskiden olduğu gibi ortakçılarını koruyacak yerde, yeni efendiler onları daha iyi sömürebilmek için günlük ücretle çalıştırırlar. Kazanma hırsı ve babalarının bilincine varamadığı yeni ekonomik koşullar, onları aşiret halkının geleceğine karşı daha acımasız, daha kayıtsız olmaya zorlar.

Mustafa bey oğluna sorar: «Nedir bu ettiğin, ne istiyorsun benim ilimden obamdan, adamlarımdan Mehmet Ali?» Mehmet Ali'nin yanıtı kesindir: «Hiç bir şey istemiyorum senin ilinden obandan, hem de adamlarından (...) Bak baba... Bundan böyle karasabanla, atla öküzle çiftçilik olmaz. Bundan sonra yarıcı olmaz. Bundan sonra... Bir traktör bin insandır. Bir biçerdöver on bin...» (c. I, s. 297 - 298)

Ancak bu mantıklı düşünüş biçimi, aşiret yasalarını çiğneyemeyen Mustafa Bey'i ikna etmeye yetmeyecektir: «Ama oğlum bunlar bizim adamlarımız, ilimiz obamız. Adı sanı kalmamış yıllardan bu yana Akyolluları etle kemik gibi bunlarla birliğiz. Nereye giderler, ne yaparlar bunlar? Sonra oğlum, bu topraklar bizim olduğu kadar onların da... Sonra oğlum burası onların kışlaklarıydı.» (Aynı eser, s. 298)

* * *

Akçasazın Ağaları'nın birinci cildi olan *Demirciler Çarşısı Cinayeti*, bir ağıtla başlar: «O iyi insanlar, o güzel atlara bindiler gittiler.» Binlerce yıllık bu ağıt roman boyunca bir nakarat gibi tekrarlanacaktır. *Yusufçuk Yusuf*'un son bölümü de, 1200 sayfa boyunca can çekişen, çöküş halindeki bir dünyanın bitişini haber

verir. Derviş Bey bir yamacın tepesinden, at üstünde, buldozer ve ekskavatörler tarafından harap edilen Çukurova'yı üzüntüyle seyrederken, bir yandan da aynı ağıdı mırıldanır. Bu ağıt Derviş Bey'e, bir daha düşmanlarına teslim etmemek üzere konağında saklamayı hayal ettiği, bir efsane kahramanı olan Sultan Ağa'yı anımsatır. Sultan Ağa, Derviş Bey'in hayalinde, artık çevresinde hiç kimsenin dert edinmediği dürüstlük ve konukseverliğin örneğidir. Derviş Bey atalarının çok bağlı olduğu bazı değerlere çocuklarının saygı göstermediğini acıyla fark eder. Mustafa Bey de öyle.

Birbirlerinden nefret eden, aynı zamanda da birbirlerine saygı duyan, hattâ hayran olan Mustafa ve Derviş Beyler, aslında bir zamanlar uyum içinde yaşanmış bir dönemin son temsilcileridirler. Derviş Bey'in en hoşuna giden şey Türkmenin eski günlerini, «ceren sürülerinden daha hızlı koşan arap atlarını» düşünmektir. Tümüyle «kaybolmuş bu cennet» onun gözünde saf, vahşi bir dünya, «el değmemiş bir bahçedir». Mustafa Bey için de dünya değişmiştir, insanlar eski insanlar değildir artık. «Osmanlı gümbür gümbür yıkıldı, gitti. Koca Türkmen de yaşamıyla töresi, insanıyla can çekişiyor. Bu son.» (Aynı eser, s. 202)

Yaşar Kemal aslında tek bir gerçeği dile getiren bu iki kahramanı yerli yerine oturtur. Ama sonuçta kendinde tikeli ve geneli birleştiren, «bey» kişiliğinin özelliklerini canlandıran, Derviş Bey olur. İlk olarak tikel boyutu ele alacak olursak, romanın başında Yaşar Kemal onun portresini şöyle çizer: «Derviş Beyin kalın kara kaşlarının altındaki gözleri bir yangın gibiydi. Elmacık kemikleri çıkık, gözleri biraz çekikti. Çenesinin çukuru derin, gölgeli ve çenesi güçlüydü. Güneş yanığından da daha koyu yanık yüzü, derin yüz çizgileri, geniş alnı kendine çok güvenmiş bir adamın benliğini ortaya koyuyor, konuştuğu, güldüğü zamanlar inanılmaz bir ışıltıyla parlayan harikulade güzel ak dişleri ortaya çıkıyordu. İnce, seyrek bıyıkları azıcık sarkıktı. Sarkık, seyrek bıyıkları, kalın kara kaşları, güçlü çenesiyle bağdaşmıyor, yüzüne dengesiz, bir hoş bir yabansılık veriyordu.» (c. I, s. 14)

Romanda Mustafa Akyollu'nun önemli bir yeri olmasına rağmen yazar, hiç bir biçimde onun bireyselliğiyle ilgilenmez, hiç bir zaman da portresini çizmez. Onu, cesareti ve zekâsı sayesinde çatışmadan galip çıkacak olan Derviş Bey'in bir kopyası olarak kabul eder. Eşi ve oğlu tarafından terk edilen Mustafa Akyollu, Derviş Bey'in adamları tarafından öldürülen kardeşi Murtaza'nın öcünü alamadan son günlerini konağında yalnız geçirecektir. *Yusufçuk Yusuf*'da Derviş Bey «sapsarı yüzüyle yatağına çakılıp kalmış» Mustafa Akyollu'nun ziyaretine gider. Onu öldürmeye cesaret edemez, çünkü Akyollu'nun çöküşünde kendi ölümünü, dürüst ve cömert insan soyunun tükenişini görür. Oysa ikinci cilt boyunca sahnede baş rol, yine Derviş Bey'dedir. Bir yandan güçlenen ağalara, öte yandan da Devletin temsilcilerine karşı koyacak olan, yine O'dur. Sonunda da, kendi değerlerini inkâr edecek; evlatlığı ve sadık hizmetkârı Yusuf'u kendi elleriyle öldürerek hayatı boyunca uyduğu aşiret yasalarını çiğneyecektir.

Demek ki herşey Derviş Bey'in kişiliği etrafında dönmekte, «tipik kahraman» kavramı bu kişiyle işlerlik kazanmaktadır. Çünkü Lukacs'ın dediği gibi Derviş Bey «tikel ile evrenseli organik olarak bütünleştiren özgün bir bileşimdir.»[7] Derviş Bey'in hem kendi öyküsü vardır, hem de toplumsal bir gurubun temsilcisidir. Kendi öyküsünü şöyle özetleyebiliriz: dedeleri tarafından yaptırılmış konakta geçirilen mutlu bir çocukluk, Akyollular tarafından babasının öldürülmesi, İstanbul'da hukuk eğitimi, kadınlarla gönül maceraları, Çanakkale, sonra da Kurtuluş Savaşına katılış, memlekete dönüş, bir Türkmen aşireti beyinin kızıyla evlenme, ve bir varoluş biçimi haline gelen acımasız kan davası Derviş Bey aynı zamanda da, kapitalizmin gelişmesinin gerektirdiği yeni ahlak değerlerine ve yeni yaşam koşullarına ayak uyduramayan bir toplumsal grubu temsil eder.

YERLEŞİK DÜZENE GEÇİŞTEN SANAYİLEŞMEYE : SARIOĞLULARI VE AKYOLLULARIN ÖYKÜSÜ

Akçasazın Ağaları iki savaş arasında geçer. Ancak yazar geriye dönüşler yaparak, yerleşik düzene geçişten Marshall Planı'na kadarki Çukurova tarihini yaşatır bize. Akyollu ve Sarıoğlu ailelerinin öyküsü aracılığıyla 1865 - 1950 dönemini anlatır. Böylece iki büyük Türkmen ailesinin yaşadığı geçiş döneminin tarihsel koşullarını daha yakından kuşatmak ister. Yazarın bu yaklaşımı az çok Thomas Mann'ın *Buddenbrooklar*'daki veya Roger Martin du Gard'ın *Thibaultlar*'daki yaklaşımını andırmaktadır. Ama Yaşar Kemal'in ne toplumsal bir roman, ne de bir tarih yazmaya niyeti vardır. Kahramanlarını bir aile çerçevesi içinde ele almakla birlikte, romanın eylemi bu çerçevenin dışında gelişir. Kuşaklar arasındaki çatışma geçiş döneminin diyalektiğini mükemmel bir biçimde verir ama, anlatının çevresinde düzenlenebileceği bir kutup oluşturmaz. Olayın düğümünün, daha doğrusu düğümlerinin birleştirici herhangi bir temele oturduğu söylenemez. Bunlar çoğu zaman aralarında hiç bir organik bağ bulunmayan ikincil öyküler biçiminde karşımıza çıkar. Epik nitelikte ve kendini tekrarlayan söylem, romanda eylemin gelişimini engeller ve anlatımı oluşturan ögelerin yapısını bozar. Başta oldukça iyi seçilmiş olan bu ögeler, ana eksen çevresinde gelişecek yerde dağılırlar. Sarıoğulları ve Akyollular'dan daha önemsiz ailelerin öyküleri de araya girer ve böylece anlatımın bütünlüğü bozulur. Kuşkusuz yazar daha küçük ailelerin öyküleriyle ana çekirdeği oluşturan iki büyük ailenin varlığı arasında bir bağlantı kurar. Ama köylü ailelerinin gelişimi ile ağa ailelerinin yükselişini anlatırken, bu ailelerle beyler arasında inandırıcı olmayacak mükemmellikte ilişkiler kurmaktan kendini alamaz. Burada Yaşar Kemal'in, ekonomik bakımdan daha gelişmiş ve yerleşik düzene geçmiş bir toplumun içine bir aşiret örgütlenişi yerleştirdiğini belirtmek istiyorum. Yazar bu tarz bir örgütlenmenin beraberinde getirdiği bağımlılık lişkilerini köylü toplumunun bütününe malediyor. Bey

(7) Aynı eser, s. 9.

bir aşiret reisi gibi davranıyor, ortakçılar da konağın çevresine yerleşiyorlar. Kasabada zanaatkârlar eskisi gibi örgütlenmişlerdir. Beylik ailelerinin otoritesi Demirciler Çarşısına kadar uzanıyor. Çünkü çarşının ekonomik çıkarları beylerinkiyle aynıdır. İnsanların arabayla yolculuk etmek yerine ata binmelerini özleyen saraç, «Beylerimiz gidince bu kasaba batar. Bu kasaba ölür» diye yakınır ve şöyle devam eder: «İşte gidiyorlar. Son kalan iki soy kişi de gidiyor. Kına yaksın para gözler. Eyer kıymeti, at kıymeti, nakışlı klaptan işleme at takımı kıymeti bilen, yavuz atlara soylu atlara binen, nasılsa bunların, bu sürüngen yalancıların arasında kalmış son iki kişi de gidiyor. Bir onlar, bir onlar kalmıştı attan, eyerden anlıyan...» (c. I, s. 380 - 381)

Piramidin tepesinde beyler, altında zanaatkârlarla köylüler olmak üzere bu dikey örgütlenme bana pek ikna edici gelmiyor. Aynı şeyi, yükselen bir toplumsal tabaka oluşturan ağalar için de söyleyebilirim. Gerçekte, aşiretlerinin insanlarını savunmak veya yok olmaya mahkûm zanaatkârları korumak yerine ağalarla işbirliği yapmak, beylerin çıkarları gereğidir. Zaten ellisini geçmiş babaları eski onur anlayışlarından hiç bir zaman vaz geçemezlerken, genç kuşak bu işbirliğine gidecektir. Demirciler Çarşısı zanaatkârlarının gözünde Akyollular ve Sarıoğluların çocukları «aşiret geleneklerine, insana ve arap atlarına düşman»dırlar.

Aslında *Akçasazın Ağaları*'nda gerçek anlamda bir aile öyküsünden çok bir kaç tarihsel işaret noktası söz konusudur. Şimdi de bu işaret noktalarından söz etmek istiyorum.

Yaşar Kemal «Sarıoğlu aşireti çok büyük bir aşiret değildi ama, gözü pek, kolu güçlü, törelerine bağlı zengin, bir aşiretti. İskân olmuş bitmiş, dünya karmakarışık olmuş, her şey değişmiş, Sarılar aşiretinde hiç bir değişiklik olmamıştı» diye yazıyor (c. I, s. 109). Aşiretin değişmeye bunca direnç göstermesini yenilgiyle açıklayabiliriz. Çünkü Kozanoğlu ayaklanmasına katılmış olan Derviş Bey'in büyük babası, hiç bir zaman Osmanlı egemenliğini kabul etmemiştir. Ama bu Türkmen beyinin toprağa duyduğu ilgisizlik, yalnızca göçebelik özleminin ya da yenilginin bir sonucu değildir. Çukurova yazın yaşanacak yer değildir. Yazın cehennem sıcağı olur, sıtma insanları kırar geçirir. Buna rağmen Derviş Bey'in büyükbabası ve aşireti sonunda yeni yaşam koşullarına alışırlar. Toprağı işleyip, hastalıklarla mücadele etmeye başlarlar. Başka bir Türkmen beyi olan Beyazıtoğlu'nun tavsiyesi üzerine, Derviş Bey'in büyükbabası Süleyman Bey bir konak yaptırmaya karar verir. Konağı, oturmak amacıyla değil, Osmanlıya «uygar» gözükmek, diğer beylerle Babıâli'nin memurlarını ağırlamak amacıyla yaptırır. Yazar bir halk ozanı gibi, «büyülü bir saraya» benzeyen bu konağın yapılışını uzun anlatır.

Tabii ki Süleyman Bey hiç bir zaman bu konakta oturmayacak, eskiden olduğu gibi görkemli bey çadırında yaşamaya devam edecektir: «Bu çadır da konak kadar, konaktan daha da ünlüydü. Her bir direği bir türlü işlenmişti. Her bir direğine bir başka türlü değerli taşlar çakılmıştı. İçi kaplan postlarıyla döşeliydi. Çadırın içini öyle güzel kilimler süslüyordu ki, bu kilimleri

aşiret Horasan'dan gelirken birlikte getirmiş diyorlardı. Öylesine eski ve güzel. Horasanlı kilim ustaları öylesine renk, nakış vurmuşlardı ki bu kilimlere Horasan toprağının tekmil renkleri, kökleri, yaprakları, çiçekleri, kokuları bütün ışıltılarıyla birlikte gelmişti.» (c. I, s. 116)

Kilimlerin renginde «dünyanın bütün ışıklarını» bulan Süleyman Bey'in aşina olduğu bu dekora, torunu Derviş de aşinadır. Böyle olmakla birlikte Derviş konakta oturur. Süleyman Bey'e atalarını, yurdunun, Horasan'ın «kutsal toprağını» anımsatan bu Türkmen kilimleri, Derviş Bey'in konukları ağırlamaktan hoşlandığı konağın büyük sofasını da süslerler. Sanki geçmişte kalan bir zamanın işaretleri olan kilimler zaman içinde süreklilik kazanmış gibidirler. Dışarıdan zorla kabul ettirilen değişime rağmen aile, üstyapılar düzleminde sürekliliğini korumaktadır. Çünkü, bey çadırından büyük konağa geçiş aşiret sistemine özgü bir iç dinamiğin, yavaş bir evrimin ürünü değildir. Çadırdan konağa geçiş, merkezî hükümetin müdahalesi sonucu, ani bir değişim ile gerçekleşmiştir. Bu olgunun bilincinde olan Yaşar Kemal, söz konusu geçişin koşulları üzerinde ayrıntıyla durur. Örneğin ailenin ekonomik ve toplumsal durumuna denk düşecek gerçek bir dekor değişiminin olması için, genç kuşağın ortaya çıkmasının gerektiğini vurgular. Gerçekten de romanın ikinci cildinde Derviş Bey'in oğulları bu kilimlerin yerine İstanbul galerilerinden aldıkları tabloları koymak isteyecekler; ayrıca, babalarının ekmek pişirilirken seyretmeğe doaymadığı konağın büyük avlusuna bir yüzme havuzu yaptırmanın düşünü kuracaklardır. Mustafa Bey'in oğullarına gelince, fabrikayı daha yakından denetleyebilmek için temelli kente yerleşmek üzere, babalarının konağını terkedeceklerdir.

Yerleşik düzene geçilmiş olmasına rağmen Süleyman Bey, doksan yaşında bile ata binebilen bir aşiret reisi olmaya devam eder ve bir efsane kahramanı gibi ölür. Bir göçebe savaşçıya yaraşır bu ölüm örneğiyle Yaşar Kemal, destan geleneğiyle bağ kurar.

Göçebelik devrine duyulan özlem ve aşiret törelerine bağlılık, en önemlisi at olmak üzere romanda birçok motifle kendini duyurur. Orta Asya Türklerinde olduğu gibi, at gerçek bir kült konusudur. Yaşar Kemal'de at, Anadolu'da en yaygın efsane dizisinin kahramanı olan Köroğlu'nun ünlü Kırat'ı gibi kanatlı değildir. Sibirya'nın Türkçe konuşan halklarının efsanelerinde olduğu gibi, görünmeyen bir dünyayla gökyüzü arasında bağ kurmak için gökyüzünden de inmez. Ama her zaman kahramanın «sadık arkadaşı»dır. Kahramanın karşılaştığı zorlukların üstesinden gelmesine yardımcı olur. At tam anlamıyla aşiret değerlerinin cisimleşmesidir ve Yaşar Kemal'in yazısının kök saldığı epik edebiyatı düşündürür. Bu yazı cümlenin hızlı devinimine mükemmel biçimde uyan bir ritm özelliği taşır. Yaşar Kemal Çukurova'daki atlıları uzun uzun anlatır. Tıpkı Köroğlu'nun maceralarını anlatan bir halk ozanı gibi, cümlelerinin ritmini, Çukurova'yı boydan boya bir çırpıda geçen «ağzı köpük içinde, gözleri kan çanağına dönmüş» atların dörtnala gidişine göre ayarlar. Yine tıp-

kı bir halk ozanı gibi, Yaşar Kemal'in kendini tekrarladığı olur. Romana bir giriş ve sonsöz olan ünlü «sarı yağmur» bölümünde, sıçrayıp hızlanan cümleler hep kendi üzerlerine dönerler. Yazı çizgisel olarak değil bir sarmal biçiminde ilerler. Yaşar Kemal'in dörtnala koşturan cümleleri gibi, Derviş Bey de aile geleneklerini başarıyla devam ettirir. «Sol elinde kırbaç, sağ eli tabancasının üzerinde, ayağında pırıl pırıl çizmeler», yirmi yaşında bir delikanlı çevikliğiyle at biner. O da dedesi gibi arap atını dörtnala koşturup hiç hızını kesmeden attan atlamasını bilmektedir. Sık sık geçmiş günlerde kalan ülkesi gözünün önüne gelir: «Atlıların ötesinde, Anavarza ovasında, düzlüğünde gözlerinin önüne yüzlerce eli şahinli Türkmen atlısı geldi. Yüzlerce atlı yüzlerce şahini havaya salıveriyor, şahinler kurşun sesi gibi bir hışıltıyla, görünmemesine gökyüzüne doğru ağıyorlar (...). Ve atlılar Çukurova düzünde, Anavarza önlerinden ceren kovuyorlar. Binlerce koşuşan, atlayan, havada süzülen ceren... Arkalarında kır, doru, yağız, güneş içinde atlara binmiş eski Türkmen atlıları... Üzengileri som gümüş, eyerleri kantarmaları savatlı, bellemeleri klaptan işleme... Önde yalım gibi, düzlüğü dalga dalga yalayan cerenler, arkada yel gibi esen, sünen atlar. Eski Türkmen atları, tâ Horasandan Çukurovaya kadar.» (c. I, s. 31)

Derviş Bey için at, insan gibi soylu bir yaratıktır. Ama herhangi bir insan gibi değil. Saf kan atları ne kadar severse, yeni zengin ağaları da o kadar küçümser. Derviş Bey oğuluna: «[Onlarla] bir yerde, onlarla bir toprak üstünde durduğumu, bir dünyada yaşadığımı düşünmek bile beni alçaltıyor» der. (c. II, s. 74)

Köylülere gelince, Derviş Bey onları bir yandan savunur, bir yandan da sömürür. Onlara gösterdiği cömertlik, acımasızlığı gibi sınırsızdır. Ama Derviş Bey ağalardan tam anlamıyla tiksinir. Ağalar Derviş Bey'in aklının almadığı bir dünyaya aittirler. Ne var ki, sonunda üstün gelecek olan dünya, Derviş Bey'in içtenlikle bağlı olduğu dünya değil, ağaların «iğrenç» dünyası olacaktır. Derviş Bey «Bir şeylerin çürüdüğünün, koktuğunun, bittiğinin, eksildiğinin» farkındadır. İçindeki «boşluk» gittikçe çoğalmaktadır. (c. II, s. 16) Bu sıkıntı ve kaygı onu Mustafa Akyollu'ya yaklaştıracaktır. Oysa soyuna sadık kalmak için Derviş Bey, Mustafa Akyollu'ya işkence etmekten ve Akyolluların akıttığı kanın öcünü almaktan çekinmeyecektir. Romanın sonunda Derviş Bey, herkes tarafından terk edilmiş halde konağında ecelini bekleyen Mustafa Bey'in ziyaretine gidecektir. Derviş Bey kendi kendine «Ölmüşse eğer, kurtlanmış şişmişse, onun cenazesini ben kaldırırım, en güzel törenlerle, yiğit, onurlu düşmanımın...» diye söylenir. (c. II, s. 645)

Akyollular Sarıoğulları ile aynı yolu izlerler. Yerleşik düzene geçildiği dönemde Mustafa Bey'in dedesi, Savrun çayının öbür yakasındaki Küp Tepe'ye bir saray yaptırır. Kozanoğlu ayaklanması sırasında Osmanlılara karşı yanyana dövüşmüş olmalarına rağmen, yenilgiden sonra iki aile barışmaz. Yerleşik düzene geçer geçmez de, göçebelik zamanındaki gibi kan davasını sürdürürler.

Akyollularda, Kara Kız Hatun, eski değerlere oğlu Mustafa Bey'den daha çok bağlıdır. Sarıoğlularına duyduğu kin, aileye sadakatı simgeler. Atalarının ahlâk anlayışına tümüyle uygun davranan, bir o kalmıştır. Ortakçıları kovmak isteyen torununa, aşiret yasaları adına karşı koyar. «Badem gözleri, uzun boyu, küçük sivri çenesi, çıkık elmacık kemikleriyle» Kara Kız Hatun, tam anlamıyla bir Türkmen kadınıdır. Derviş Bey'i bir yana bırakırsak, yazarın romanda portresini özenle çizdiği tek kahramandır. Yaşar Kemal öbür kahramanlarının, hattâ Mustafa Bey gibi en önemlilerinin bile yüz çizgileri üzerinde bu kadar durmaz.

Yazar Kara Kız Hatunun gençliğinde yaşadığı gönül macerasını, XVII. yüzyılın tanınmış Türkmen ozanı Karacaoğlan'ın üslubuyla anlatır. Kini de aşkı gibi sonuna kadar yaşayan bu tutkulu kadın, Derviş Bey'in oğullarından birini kendi elleriyle öldürerek oğlu Mustafa Akyollu'nun öcünü alacaktır. Kara Kız Hatun bütün Türkmen kadınları gibi ağıt yakmasını da bilir. Bu ağıtlarla yazar bir kez daha sözlü geleneğe döner. Kara Kız Hatun, kuşaktan kuşağa sözlü olarak aktarılan Türkmenlerin tarihini dile getirir. Ağıtında hem yakın hem de uzak bir dünya yeniden ortaya çıkar. Elbette zaman değişmiş, arap atların soyu tükenmiştir; «Binboğanın mor sümbüllü pınarları» çok uzakta kalmıştır. «Oklar, yaylar, uzun ak sancaklar, tuğlar» yoktur artık. Ama ölüm hep vardır. Kan davası gibi yaşanan bir gerçektir. Şiddete dayalı bir ölüm, aşiret törelerine bağlı Türkmen aileleri arasında sürekli kol gezer. Kara Kız Hatun yalnızca dedelerine yakınlarına ağıt yakmaz. Acıyla dile getirdiği, Türkmenlerin tarihidir.

Nasıl, oğlu Mustafa ile onun düşmanı Derviş Bey kan davasına sarılıyorlarsa, Kara Kız Hatun da bütün gücüyle Türkmen ağıtlarına sarılır. Aslında Kara Kız Hatun'un ağıtları, kan davası ve safkan atlar, aynı evrenin, yok olmaya mahkûm bir sistemin parçasıdırlar. Koskoca Çukurova'da, köklerini bulmak için geçmişe sarılan bir avuç insan kalmıştır. Kara Kız Hatun gerçekte ölülerine değil geleneksel toplumun çöküşüne ağlamaktadır. Yaşar Kemal de, nesnel olmak istemekle birlikte, köklerinden koparılmış insanlara yakın duyar kendini.

Efsaneleşmiş Süleyman Bey'in torunu Derviş Bey ile Kara Kız Hatun'un bahtsız oğlu Mustafa Bey, Sarıoğluları ile Akyollularının geçmişlerini; onların oğulları Mehmet Ali, Muzaffer ve Ceyhun da geleceklerini temsil ederler. Babalarının konaklarını bırakıp fabrika kurmak için kente yerleşirler. Böylelikle *Akçasazın Ağaları*'nın ikinci cildinin başında yeni bir dönem, sanayileşme dönemi başlar. Ancak Yaşar Kemal sanayileşmeden hiç sözetmez, çünkü kentte olup bitenler onu ilgilendirmez pek. Mustafa Bey'in ve Derviş Bey'in çocuklarını kentte bırakarak, yine kırsal kesimi anlatmaya devam eder. Yazar ikinci ciltte geçiş döneminin doğurduğu iki olay üzerinde durur. Birinci olay çevre koşullarıyla, ikincisi teknolojiyle ilgilidir. Söz konusu olaylar Akçasaz bataklığının kurutulması ve tarımda makinalaşmadır. Birbirine bağlı olan bu iki olay, Çukurova'nın doğal çevresiyle insan ilişkilerini köklü bir biçimde değiştirecektir.

DOĞANIN YOK EDİLMESİ VE MAKİNALAŞMA

İnsan ve doğa birlikteliği Yaşar Kemal romanının temellerinden birini oluşturur. İnsan, doğanın tamamlayıcı bir parçası olarak tasarlanmıştır. Yaşar Kemal'in yapıtında «toplumsal» ile «doğal» olan arasında bir karşıtlık yoktur. Oysa bu birliğin ötesinde, insan - doğa ilişkisi basit değildir, çünkü çoğu kez insan doğanın kötülüklerine maruz kaldığı gibi, doğa da insanın kötülüklerine maruz kalır. İnsan doğayı aygıtlarıyla değiştirirken kendisini de değiştirir. Bu değişim bazen sanayi toplumlarından kaynaklanan yıkımlara neden olmaktadır. Varolan siyasal sistemlerden bağımsız olarak, Doğu'da da Batı'da da denizlerimiz ve kentlerimiz her gün daha çok kirleniyor. Hükümetlerce alınan önlemlerin etkisiz kalmasının nedeni, hükümetlerin verim ve üretim gereklerine karşı koyamamasıdır. *Le Monde* gazetesinde yayınlanan bir söyleşide Yaşar Kemal bu görüşü paylaşır gözükmekte ve: «Doğayı düşmanımız gibi görmeğe başlıyoruz ve nasıl ki doğanın yarattığı tüm değerleri yıkarak insanı sakatlıyorsak; doğaya da kendi çelişkilerimizi ve sınıf sömürüsünü atfediyoruz» demektedir.[8]

Akçasazın Ağaları'nda doğa bir dekor olmaktan çok uzaktır. Doğa, Yaşar Kemal'in destansı söyleminin tamamlayıcı bir parçası olarak var. Doğa, romanda gerçek bir kahraman konumuna sahip; bir manzara veya betimleme öğesi değil. Yaşar Kemal Çukurova'yı bir peyzaj ressamı üslûbuyla betimlemez. Her bölümde Çukurova'yı yeniden yaratır, her cümle kuruluşunda ona yeni bir gerçeklik kazandırır. Böylelikle yazarın hayal gücünün bir ürünü olarak ortaya çıkan doğa, bir roman kahramanı kimliğini, kendi özerkliğini kazanır. Öyküyle birlikte gelişir ve her kahraman gibi o da belli bir yol izler. Bu konuda Altan Gökalp «Yaşar Kemal'in bütün romanlarında doğa baş kahraman ve yapıtın değişmez temeltaşıdır. Bu kahraman da kendini, destanın çemberini kapatıp noktalayan epik söylem aracılığıyla ifade eder» diyor.[9]

Yaşar Kemal'in romanları Çukurova'da, yani hem gerçekliği hem de duygusal yüklemi olan bir coğrafi konumda geçer. Romanların geçtiği yer Türkiye'nin güney - doğusunda, haritanın belirli bir noktasında bulunması bakımından gerçektir. Fakat bu yer yazarın çocukluğunun geçtiği bir bölge olduğundan, aynı zamanda yazarın duygusallığının kök saldığı bir yerdir. İstanbul'a yerleşmeden önce yazar burada yaşamıştır; dünyayı ve dili yine burada keşfetmiştir.

Akçasazın Ağaları'nın başında çöküşü haber veren ağıt, aslında yazar tarafından aşiret değerlerine gösterilen bir saygı ifadesidir. Ticari değerler üstüne temellendirilen bir toplumun

(8) «Yachar Kemal et l'épopée du peuple turc», **Le Monde**, 4 Ekim 1981.

(9) «Yaşar Kemal : From the Imaginary World of a People to an Epic Reality»; **Edebiyât** (Middle East Center, University of Pennsylvania), Yaşar Kemal özel sayısı, Vol. V, Nos: 1 - 2, 1980.

ortaya çıkması, yazarı endişelendiriyor. Zamane insanları yalnızca paraya değer verirler. Beyleri ve saf kan atları küçümseyen ve yükselmekte olan yeni zengin sınıfın tek varlık nedeni, kâr hırsı olmuştur. Okur, eski dünyaya özlem duyan Derviş Bey ve Mustafa Bey'le birlikte Yaşar Kemal'in de bu özlemi paylaştığını, onlar gibi eski değerlerin kaybolmasına hayıflandığını hissediyor. Bu «gerici» bir tavırdan kaynaklanmıyor; tam tersine, Marx'ın şu görüşü ile birleşiyor: «Feodal insanı doğal üstlerine bağlayan tüm karmaşık ve çeşitli bağları burjuvazi amansızca kopardı. İnsanla insan arasında yalnızca 'peşin ödeme'nin sert gereklerini ve soğuk çıkar ilişkilerini bıraktı. Dinsel coşkunun kutsal ürpermelerini, şövalye taşkınlığını ve her an coşmaya hazır duyarlığı bencil hesabın buzlu sularında boğdu. İnsanın kişisel saygınlığını basit bir değişim değerine dönüştürdü.»[10]

Yaşar Kemal'in başarısı, ağalara karşı insanlık onurlarını korumak için mücadele veren Derviş Bey ve Mustafa Bey gibi «problematik» kahramanlar yaratmış olmasından ileri gelmiyor. Elbette Yaşar Kemal portre sanatında büyük hüner gösteriyor, okuyucularını çizdiği kahramanların psikolojisine ortak etmesini biliyor. Ama yazarın asıl başarısı, kanımca, yeni yerleşik düzene geçmiş bir toplumun doğmakta olan burjuvazisinin aşiret değerlerini nasıl yıktığını göstermekle kalmayıp, doğal çevreyi de nasıl altüst ettiğini vurgulamasıdır. Yaşar Kemal çeşitli yabani hayvanların ve bitkilerin ölümü karşısında duyduğu isyanı bizlere de yaşatıyor. Sarıoğlular ile Akyollulların konaklarını çevreleyen doğa, beyler gibi yok olmaya mahkûmdur. Çünkü söz konusu doğa bu beylerin yaşamının bir parçasıdır. Büyük bey aileleri gibi doğa da ekonomik ve toplumsal dönüşümün sonuçlarından etkileniyor. Derviş Bey, dedeleri gibi kendinin de aşina olduğu bazı türlerin yok oluşunu acıyla gözlemler:

«Kartal ölüleri tarlalarca serildi, at ölülerinin yanına. Sonra kurt, çakal, tilki ölüleri görüldü onların yanlarında. Ve Çukurova göğünde bir tek kartal gözükmez oldu, bir tek karakuş, bir tek doğan... Bir kurt, bir tek tilki... Atlarla birlikte, kartallar, caylaklar, karakuşlar da gittiler. Kurtlar, tilkiler, sırtlanlar, çakallar da...

«'Kartallar da' dedi Derviş Bey. 'O iyi insanlar, o güzel atlara... Kartallar da, kartallar da... Bir ulu karanlığın, bir yıkımın içindeyiz Mustafa' dedi Derviş Bey. 'Ne yapmalı, ne yapmalı?'» (s. II, s. 16)

Akçasazın Ağaları'nda bataklık önemli bir yer tutar. Sadece coğrafi bir konum olarak değil, aynı zamanda ve özellikle de romanın geçtiği yer olması bakımından önemlidir. Mustafa Bey, Derviş Bey'in her defasında kurtulmayı başardığı tuzakları bu bataklıkta kurar. Dağa çıkmadan önce kanun kaçaklarının gizlendikleri yer de yine orasıdır. Bataklığı beyler at

(10) Manifeste..., éd. 10 - 18, ss. 22 - 23.

üstünde, köylüler yayan geçerler. Ama hepsi de ondan korkarlar. Çünkü Akçasaz bataklığı halkın hayal gücünü besleyen efsanevi bir yerdir. Bataklıkta yaşayan canavarlarla ilgili bir çok masal vardır. Yaşar Kemal de, örneğin Sürmeli Memed Paşa'nın ejderhayla boğuşmasını anlatan masala benzer bu masallardan bazılarını romanın içine serpiştirir. Bataklık çoğu kez, köylülerin kanatlı atlara binen cinleri gördüğü, korkulu bir yer olarak betimlenir. Bataklık akşamları fokurdayan korkunç bir yere dönüşür. «Duvar gibi» zifiri karanlığın içinden gözleri ateş saçan bir ejderha çıkar ve «insan etiyle beslenen» yarasalar uçuşur. Anavarza kayalıklarının tüm canavarları, kurtları, yırtıcı kuşları, yılanları bataklığa inerler. Ama gece sona erince, yaşam gün ışığında normal seyrine kavuşur ve Yaşar Kemal Akçasaz bataklığını kendi gerçekliği içinde, efsanelerinden arınmış olarak betimler.

Bu betimleme, bütün beyler gibi yok olmaya mahkûm olan doğa ile beyler arasındaki yakınlığı açığa çıkarır. Bataklığı verimli hale sokmak istiyen ağalardan destek alan Devlet de işe girişir. Fakat bu girişim, beylerin kan davasını ekskavatör ve buldozerler arasında sürdürmelerini önlemez. Köylüler ise toprak kazanmak amacıyla yüzlerce kanal ve yağmur yolu kazarlar. Makinalar ve insanlar hep bir elden bataklığa saldırırlar; Yaşar Kemal'in deyimiyle «toprağın fethi için zorlu bir savaş» verilir. Bölgenin ekonomik kalkınması için kuşkusuz kaçınılmaz olan bu yok etme, yazarın gözünde hiç bir şekilde ilerlemeyi temsil etmez. Çünkü makinalar gibi köylüler de, bataklıktan hayat alan bitkileri ve hayvanları korumazlar. Sonuçta topraksız köylü sayısı artarken yeni topraklara ağalar el koyar. Yaşar Kemal'in başlıca kaygısı toplumsal süreci vermek olmakla birlikte, o, doğanın yok olmasını vurgulayarak, daha çok değişimin çevresel boyutu üzerinde durur. Derviş Bey gibi o da, «Akdeniz'in kıyılarından gelen onbinlerce cerenin Toroslar'a doğru aktığı» eski Çukurova'yı özlemle arar. *Le Monde* gazetesinde yayınlanan bir konuşmada, kartallarla cerenlerin ölümüne tanık olduğunu söyleyen yazar, bu duygusunu şöyle dile getiriyor: «1949'da ovayı yerle bir eden yüzlerce traktör getirdiler. Ne bataklık ne de tarihî harabeler kaldı. Ovanın doğal örtüsünden hiç bir şey kalmadı. Eskiden ovada sayısız kelebek, böcek, kartal ve turna sürüleri insanlarla içiçe yaşıyordu. 1957'de, bizim oradaki kayaları kara bir bulut gibi örten kartallardan bir tane bile kalmamıştı. Baş gösteren bir veba salgınından sonra önemli sayıda at da öldü. Kartallar at ölülerini yediklerinden onlar da zehirlenip yok oldular. Bugün ovanın doğal çevresi o kadar değişti ki, pirinç tarlalarında haşarat ilaçlarının başedemediği yeni bir sinek cinsi türedi.»[11]

Çoğu kent kökenli olan günümüz yazarları arasında doğaya böylesine bağlısı, çok enderdir. Oysa çöl adım adım ilerliyor ve hükümetler sanayileşmenin yol açtığı çevresel felâketin karşısında çaresiz kalıyorlar.

(11) »Yachar Kemal et l'épopée du peuple turc».

Çukurova'da kapitalizmin gelişmesinin getirdiği sonuçların hep olumsuz olmadığını da belirtmeliyim. Kuşkusuz denetimsiz ve başıboş bir kentleşme doğal çevreyi bozdu. Büyük kapitalist çiftliklerin kurulması aşiret sisteminin kalıntılarının çökmesine yol açtı. Ama dışarıya bağlı bir dinamikle doğmuş olmakla birlikte, kapitalizmin gelişmesi ekonominin büyümesine ve sanayileşmeye destek oldu.

Yaşar Kemal *Akçasazın Ağaları*'nda Çukurova'ya tarım makinalarının girişini yorum yapmadan gözlemler. Bir yandan, bey ailelerinin genç kuşağının paraya tapmasını Mehmet Ali'nin kişiliğinde eleştirirken, öte yandan da bölgeye bir sürü traktörün gelişi karşısında duyduğu heyecanı dile getirir. Romanın önemli kahramanlarından biri olan Habib Usta, Marshall Planı sayesinde gelen ilk traktörü kullanmış olmakla övünür. Habib Usta'da makina fetişizmi vardır, ama bir bey oğlu olmadığından, yazarın gözünde Çukurova'nın kaderini değiştirecek örnek insanı da temsil eder. Bir makina tamircisi olan Habib Usta'nın üstü başı yağ ve toprak içindedir. Habib Usta bununla o kadar övünür ki, giysilerini madalya takılmış bir üniformaymış gibi sergiler. «Traktörün üstünde boş toprağı sürerken, taze toprağın kokusundan sarhoş, mest, kendisinden geçer; kendini on yedi yaşında, balıketi, el değmemiş bir bakirenin koynunda» hisseder.

Habib Usta'nın kişiliğinde Yaşar Kemal, hasadından yararlanamadıkları toprağı işleyen tüm emekçileri saygıyla selamlıyor. Yazar, köylüleri sömüren ve onları günlük tarım işçisi haline getiren toprak ağalığı düzenini suçluyor. Traktör Sürücüleri Sendikası başkanı olan Habib Usta, Mehmet Ali kadar makinalara düşkündür. Fakat makinaların sahibi Mehmet Ali'dir. Büyük toprak sahipleriyle işçiler arasındaki bu çatışma yoluyla Yaşar Kemal, tarımda kapitalizmin gelişmesinin siyasal yönünü vurgulamayı amaçlıyor.

Roman, Akçasaz Bataklığının açılmasıyla, «koyu, kokmuş, çamurlu, yıllanmış» suların koyverilip akıtılmasıyla sona erer. Bir tepenin üstünden bu suları seyreden Derviş Bey bataklığın suları gibi «yıllanmış» ağıdı son bir kez daha anımsar: «O iyi atlar, o iyi insanları aldılar, çekip gittiler.»

Bu incelememi Lukacs'dan bir alıntıyla bitirmek istiyorum : «Bütün büyük çağlar birer geçiş dönemidir, bir bunalım ile yenileşmenin, bir yıkımla yeniden doğuşun, çelişkili birleşmesidir. Bu süreç kendi içinde bir çok çelişki barındırsa da hep yeni bir toplumsal düzen ve yeni insanlar doğar. Geçiş döneminin bir bunalım şeklinde kendini gösterdiği böyle bir dönemde edebiyatın sorumluluğu çok büyüktür.»[12]

Çağdaş Türk edebiyatında Yaşar Kemal'in bu sorumluluğu yüklendiğini söyleyebiliriz.

(12) Balzac et le réalisme français, s. 13.

ANDRE GUNDER FRANK

Dünya Krizi ve Dönüşüm [1,*]

Dünya ekonomik sistemi, tarihsel olarak tekrarlanan krizlerinden birini daha geçiriyor. Öncekiler gibi bu kriz de, işbölümünde ve kuvvet ilişkilerinde meydana gelen teknolojik değişiklik ve uyarlanmalar aracılığıyla, çok kapsamlı ve derin bir ekonomik, toplumsal ve siyasal dönüşüme yol açmaktadır. Burada, günümüz krizinin bazı belirtilerini kısaca gözden geçirdikten sonra, denenmekte olan alternatif dönüşümsel tepkilerden ikisini inceleyeceğiz : Ya, Üçüncü Dünyanın ve sosyalist ekonomilerin ihracat teşviki yoluyla değişen işbölümüne uyarlanarak dünya ekonomisiyle daha fazla bütünleşmeleri; veya, bu bütünleşmeye karşı direniş ve başkaldırının, millî kurtuluş, özgüven ve sosyalizm yoluyla dünya ekonomisinden kopma girişimleri biçiminde başgöstermesi. Krize görünüşte birbirine alternatif nitelikteki bu tepkilerin ve yakın geçmiş ile görünebilir gelecekteki dönüşüme bu yaklaşımların ekonomik olanak ve sınırlama, toplumsal sonuç ve siyasal uzantılarından bazılarını irdelemek, amacımızı oluşturmaktadır.

Dünya sistemi, tarihi boyunca dönemsel krizlere hep tanık olmuştur. Bir kriz, önceki genişlemenin artık aynı temel üzerinde sürmesinin imkânsız hale geldiği bir dönemdir. Sistemin, salt varolabilmesi için, büyük ekonomik, toplumsal, siyasal ve kül-

(1) Bu makale, yazarın şu kitaplarına dayanmaktadır ve aynı zamanda onların uzantısıdır : **Crisis : In the World Economy** (1980); **Crisis : In the Third World** (1981); **Reflections on the World Crisis** (1981); **Dynamics of Global Crisis** (Samir Amin, Giovanni Arrighi ve Immanuel Wallerstein ile birlikte, 1983).

(*) **Development and Change** dergisi, Cilt 14 (1983), s. 323-346'dan, Yapıt Yazı Kurulunca dilimize çevrilmiştir.

türel dönüşümlere uğraması zorunludur ve bunlara teknolojik değişme de dahildir. Böyle kriz dönemlerinde, üretim maliyetlerinin azaltılması ihtiyacı belirginleşir: Bu, ücretlerin düşürülmesi, üretimin daha ucuz yapılabileceği yerlere nakledilmesi ve uzun vâdede çok önemli olarak üretim maliyetlerini kısıcı teknolojik değişikliklerin gerçekleştirilmesi demektir. Dolayısıyla kriz dönemlerinde yeni yeni icatlar yapılır ve bunların bir sonraki genişleme döneminin yeni üretim temeli haline dönüştürülebilmeleri, muazzam yatırımları gerektirir. Dünya sistemi, bugün böyle bir kriz içinde bulunuyor. Sorun, dünya kapitalist sisteminin gerekli ayarlanmanın üstesinden gelip gelemeyeceğidir. Eğer gelemezse, o zaman şüphesiz sistem kendi kendini yok eder. Ama eğer sistem bu ayarlanmaları başarabilirse, o zaman, belki bundan on onbeş yıl veya daha sonra, savaş sonrası dönemi andıran bir diğer genişleme dönemi geçireceğini düşünebiliriz. Öte yandan, bu ayarlanma aşamasında, dünyada gene büyük ekonomik, toplumsal, siyasal ve kültürel çalkantılar görülecektir. Bu ayarlanmalar, Kuzeyde ve Güneyde, Doğuda ve Batıda, yani dünyanın her köşesinde ekonominin ve toplumun hatırı sayılır dönüşümleri biçiminde somutlanacaktır. Ne var ki, tüm dünyayı kapsayan daha uzun vâdeli bir tarihsel perspektif içinde, bu görünüşte çoğunlukla devrimci değişikliklerin, şimdiki dünya ekonomik sisteminin eşitsiz bölgesel, sektörel ve sınıfsal yapısı ile zaman içindeki dengesiz ve hattâ devrevî gelişiminde gerçekten köklü bir dönüşümü ifade edip etmedikleri sorusu, açık kalmaktadır. Belki de bu yerel, sektörel ve ulusal dönüşümler, ekonomik kriz melodisinin eşliğinde oynanan dünya çapındaki bir müzikal köşekapmaca oyununda, temeldeki kutuplaşma, sömürü ve baskı yapısı olsun, eşitsiz gelişimin uzun vâdeli ritmi olsun esas olarak olduğu gibi kalırken, sadece birkaç köşenin el değiştirmesi anlamına geliyor.

Bugünkü dünya ekonomik krizi, dünya kapitalist sistemi içindeki sermaye birikiminin, yarım yüzyıl önceki (1914 - 1940/45) ve yüzyıl önceki (1873 - 1896) krizlere benzeyen bir diğer genel krizidir. Kapitalist gelişmenin bu tür krizleri birkaç yüzyıldan beri meydana gelmektedir ve bunlar dünya kapitalist gelişmesi tarihsel sürecinin doğal bir parçasıdırlar. İki savaş arasındaki yılları kapsayan son büyük krizi, savaş - sonrası dönemde tekrar bir genişleme izlemişti. Görünüşte 1973'e kadar süren bu genişleme, aslında daha 1967'de yavaşlamaya ve yerini yeni bir göreli durgunluk ve kriz dönemine bırakmaya başlamıştı. Başlangıçta bu kriz, düşen kâr hadleri ve devrevî depresyonların yeniden çoğalması biçimini alıyordu. Nitekim 1967'de böyle bir depresyon patlak vermiş, ancak ABD'yi ve Japonya'yı sarmamıştı; sözkonusu ülkelerin öncelikle birincisi ama kısmen ikincisi için de bu durumun nedeni, Amerika'nın Vietnam'da sürdürdüğü savaşı finanse etmek için yaptığı harcamalardı. Bu depresyonda, (Kuzey Amerika, Batı Avrupa, Japonya, Avustralya ve Yeni Zelanda'nın) sınaî kapitalist ülkelerinde resmî işsiz sayısı beş milyona yükseldi. Bu rakam 1968 - 69 canlanışı sırasında tek-

rar düştü. Derken, ABD ile Japonya'yı da kucaklayan 1969-70 depresyonu gelip çattı ve sanayileşmiş ülkelerdeki işsiz sayısı bu sefer on milyona ulaştı.

Bu depresyon, daha o anda çok ciddî sonuçlar doğurmuştur. Öncesinde, ABD'nin Vietnam savaşını finanse etmek için bastığı dolarlar, dünya piyasalarını şişirmiş bulunuyordu. 1960'larda, sınaî üreticiler arasında önemli göreli verimlilik değişiklikleri meydana gelmiş; Avrupa'da verimlilik ABD'dekinin iki misli hızlı artarken, Japonya'daki verimlilik artış hızı da Avrupa'dakinin iki misline ya da ABD'dekinin nerdeyse dört misline çıkmıştı. Dünya pazarındaki göreli rekabet güçlerinde başgösteren bu değişiklik ve dolar bolluğu, 1969-70 depresyonunda büyüme hızları düşünce büsbütün keskinleştiler ve bu süreç, 15 Ağustos 1971'de Cumhurbaşkanı Nixon'un Yeni Ekonomik Politika diye, Japonların ise Nixon Shokku diye adlandırdıkları olaya yol açtı: Nixon ABD'de ücret ve fiyat kontrolleri getiriyor, sabit dolar/altın paritesini kaldırarak doların devalüe edilmesine imkân veriyor, ayrıca Japonya'dan yapılacak ithalata özel ve ayırımcı bir yüzde 10'luk ek vergi empoze ediyordu. Bütün bunlar, II. Dünya Savaşının bitiminde Bretton Woods'da oluşturulan sabit kurlara dayalı uluslararası para sisteminin temellerinin yıkılması ve yaygın döviz oynamaları ile peşpeşe dolar devalüasyonlarının yolunun açılması demekti. Sözkonusu karar, Amerika'nın dünya pazarlarındaki rekabet gücünü arttırmak amacını güdüyordu ve gerçekten de, Amerika'nın özellikle silah ve tarım ürünleri ihracatının hızla artması sonucunu doğurdu. Sonra 1971'den 1973'e kadarki kısa ömürlü canlanışa geçildi ve bu da yerini, resmî işsiz sayısının —neredeyse dokuz milyonu yalnız ABD'de olmak üzere— 15 milyona fırladığı, dünya çapındaki büyük 1973-75 depresyonuna bıraktı.

1973-75 dünya depresyonu, aynı zamanda Japonya'nın yüksek büyüme hızına da son verdi ve 1974'te, diğer sanayi ülkeleri gibi Japonya'nın üretimi de düşme gösterdi. O günden bu yana, işsizliğin ABD'de tekrar azaldığı fakat Kanada, Batı Avrupa, Japonya, Avustralya ve Yeni Zelanda'da artmaya devam ettiği bir diğer canlanış (1975-1979) kaydedilmiştir. Bu sözümona, canlanış sırasında, sanayileşmiş dünyadaki toplam işsizlik 15 milyondan 17 milyona çıktı. 1979-80'de ise yeniden depresyona girildi ve tabii işsiz sayısı tekrar çok büyük miktarda artarak 1980'de 23 milyona vardı. OECD bu rakamın 1982'de 30 milyona, yani büyük bir sanayi ülkesinin hemen bütün işgücüne eşit boyuta yükseleceğini öngörüyordu. Kaldı ki bütün bunlar, resmî işsizlik verileridir. Gerçek işsizlik ise, özellikle kayıtlı işsiz sayısının 1974'te 730.000 olduğu Japonya'da, çok daha fazladır : Bir İstihdam Durumu Anketi'ne göre, aynı tarihte bu ülkede aslında 3.276.000 işsiz vardı ve erkek işsiz sayısı resmen kayıtlı erkek işsiz sayısının iki katını, kadın işsiz sayısı ise resmen kayıtlı kadın işsiz sayısının *on katını* buluyordu. Üstelik bu niceliklere, ya yarım gün çalışan fakat daha fazla çalışmak isteyen, ya da iş aramaktan artık vazgeçmiş olan dört milyon Japon dahil değildi.

Zorunlu emeklilik yaşının düşürülmesinin ardından, bu problem şimdi daha da ağırlaşmıştır. Sanayileşmiş dünyada gerçek işsizlik, hükümetlerin itiraf ettiğinden çok daha yukarıda seyrediyor.

Yatırımlar da düşmüştür. Kâr haddi 1967'de azalmaya başlamıştı. Bunun ekonomik politika açısından en önemli sonucu, genişlemeci, talep yaratıcı Keynesgil politikanın enflasyonu körükleyeceği gerekçesiyle her yerde terkedilmesi oldu. Genc her yerde, yerine deflasyonist politikalar, refah devletinin gerilemesi ve gerçek ücretleri düşürme girişimleri geçirildi. Bu sonuncu yöntem, bazı ülkelerde diğerlerine kıyasla daha fazla başarı kazanmıştır. ABD ve İngiltere'de gerçek ücretler hiç şüphesiz düşmüş bulunuyor; ayrıca, 1970'lerin bir kısmı boyunca enflasyon parasal ücretlerden daha hızlı artarken, gerçek ücretler Japonya'da da düşme göstermişlerdi. Üretim maliyetlerini düşürme çabası, aynı zamanda, yatırımların bünyesinde de sanayi süreçlerinde emeğin ve emek maliyetlerinin payını daraltıcı değişiklikler doğurmaktadır.

Bu önlemleri savunmak ve meşrulaştırmak girişimlerinde, geleneksel değerlere dönüş, millî birlik, ekonomik ve siyasal milliyetçilik çağrılarına gitgide daha çok başvuruluyor. Tek kelimeyle, sağa doğru çok belirgin bir siyasal kayma meydana gelmiştir, sanayileşmiş dünyada. Bu kayma, ABD'de Ronald Reagan'ın ve İngiltere'de Margaret Thatcher'ın seçilmelerinde ve güttükleri siyasetlerde somutlanmakla birlikte, Avustralya ile Yeni Zelanda'daki eski Frazer ve Muldoon hükümetlerinin yanısıra, Japon yerel ve genel seçimlerinde ve hükümetinde ortaya çıkan belirgin sağa kayışı da kucaklamaktadır. İşçi partileri ve sosyal demokrat partiler bile çok önemli ölçüde sağa kaymışlardır ve Almanya'da, İskandinavya'da, vb., hep daha tutucu ekonomik politikalar izliyorlar. Nitekim, Keynesgil ekonomik önlemleri ilk terkedip yeni kemerleri sıkma politikalarına geçenler, İngiltere'de James Callaghan'ın başkanlığındaki İşçi Partisi Hükümeti ile ABD'de Demokrat Cumhurbaşkanı Jimmy Carter olmuşlardı. Esasen onlar seçmenlerinin desteğini bu yüzden Muhafazakâr ve Cumhuriyetçi partilere kaptırdılar; ne var ki, sözkonusu Muhafazakâr ve Cumhuriyetçilerin de bütün yaptığı, aynı monetarist kemerleri sıkma politikalarını daha da genişleterek sürdürmek oldu. Sanayileşmiş ülkeler arasında yalnız Fransa birazcık sola yönelmiştir, ama orada da Mitterand hükümetinin ekonomik politikasına çok ciddî kısıtlamalar getirilmiş bulunuyor.

Üretim maliyetlerini düşürmenin bir diğer çok önemli yolu, üretim süreçlerinin belli aşamalarını emek maliyetlerinin yüksek olduğu bölgelerden daha düşük olduğu bölgelere taşımaktır. Burada, özellikle çok emek kullanan sınaî süreçleri, örneğin tekstil, giyim, ayakkabı, oyuncak ve elektronik parça sanayilerindekileri nakletmek yöntemine başvuruluyor. Son zamanlarda, otomobil, gemi yapımı, çelik ve petrokimya gibi, kriz içindeki sermaye - yoğun sanayiler (ve ayrıca, çevreyi fazla kirletenler ya da yük-

sek düzeyde kirlenmeden korunma masraflarına yol açanlar) bile, gitgide daha fazla Üçüncü Dünyaya ve sosyalist ülkelere kaydırılmaktadır. 1960'larda, Meksika'nın Rio Grande nehrinin güneyinde kalan kuzey sınır bölgesi, Amerikan pazarına ihracat yapmaya yönelik fabrikalarının kuruluşuna tanık olmaya başladı. Güney Kore, Hong Kong, Tayvan ve Singapur, emek - yoğun malların dünya pazarına ihraç edilmek üzerine üretilmelerine dayalı olduğu için ihracat öncülüğünde diye nitelenen büyüme patikalarına, 1960'ların sonlarında girdiler. Güney Kore ve (Hong Kong hariç) Güneydoğu Asya'da, bu yatırımların çoğu yabancı —özellikle Japon— sermaye tarafından gerçekleştirildi.

1970'lerin derinleşen ekonomik krizinin baskısı altında, bu sınaî yer değiştirme süreci Malezya ve Filipinler'e (Marcos'un bu politikanın yürürlüğe konduğu 1972'de sıkıyönetim ilân etmesi tesadüfî değildir), Tayland, Sri Lanka ve Hindistan'a, Pakistan, Mısır, Tunus ve Fas'a, Büyük Sahra'nın güneyinde kalan çeşitli Afrika ülkelerine, (Küba hariç) Karayipler'e ve Latin Amerika'nın büyük kısmına sıçradı. Uluslararası işbölümünde dünya ekonomik krizinin etkisiyle meydana gelen bu hızlı değişiklik çerçevesinde Üçüncü Dünya, aynı zamanda tarımsal ihraç malları üretiminin «agro - business»ler eliyle arttırılmasına sahne oluyor. Ayrıca buralara, yeni kara ve denizdibi madenciliği yöntemleri de sokulmaktadır. Üçüncü Dünya ülkeleri, her şeyden önce ucuz emek sunuyorlar. Bunun yanısıra bu hükümetler uluslararası sermayeye, korporasyonlar için vergi-dışı tatiller dahil her türlü imtiyaz sağlamaktadırlar. Limanlar, hava alanları, demiryolları, ucuz elektrik, ucuz su, bedava arazi, vb. enfrastrüktürü de Üçüncü Dünya devletleri temin ediyor; hattâ bazan, —aynı şeyi yapmaya çalışan diğer ülkelerle rekabet içinde— dünya pazarına ihracatı amaçlayan üretim dallarının kendi ülkelerinde kurulabilmesi için gerekli fabrikaları bile onlar inşa ediyor veya bunların parasını uluslararası sermayeye ödünç veriyor, hiç olmazsa aynı uluslararası sermayenin özel kişilerden borç almasını garanti ediyorlar.

İmalât, tarım ve madencilik faaliyetlerinin ve hattâ bazı malî süreçlerin Üçüncü Dünyaya ve sosyalist ülkelere kaydırılması yoluyla yeni bir uluslararası işbölümünün geliştirilmesinin dünya çapındaki politik - ekonomik mekanizması, uluslararası finans sisteminin işleyişidir. Bir yandan, sanayileşmiş kapitalist ülkelerdeki depresyonlar ve enflasyon (yani, stagflasyon denilen olay); diğer yandan, petrol fiyatındaki (Birinci Dünyaya maliyetinin bir kısmı da tekrar Üçüncü Dünyaya aktarılan) artışlar, Üçüncü Dünyanın petrol ihraç etmeyen ülkelerinin (ve Polonya gibi bazı sosyalist ülkelerin) ödemeler dengesi açıklarını hızla arttırmış bulunuyor. Bu büyüyen açıkları kapatmak için, böyle ülkeler gitgide daha fazla uluslararası özel sermaye piyasalarına yöneliyorlar. Sözkonusu piyasalar, OPEC fazlalarından meydana gelen fonları onlara yönelttikleri gibi, ayrıca, yatırımların düştüğü sanayileşmiş ülkelerde alıcı bulamayan di-

ğer yüksek faizli fonları da onlara borç veriyorlar. Bu kredilerin açılması ve daha önemlisi, borçlular ödeyemez duruma düştüklerinde, büyüyen borç servisinin finansmanına imkân verecek şekilde, konsolide edilip ertelenmesi, özel bankaların ve/veya onların aracısı olarak hareket eden Uluslararası Para Fonu'nun (IMF), Üçüncü Dünyaya (ve bazı sosyalist ve gelişmiş ülkelere) ağır ekonomik ve siyasal koşullar dayatmalarına vesile oluyor. Hükümetlerin, daha fazla borç alabilmeleri onaylanmadan önce kendi «niyet mektup»larında kabullenmek zorunda bırakıldıkları standart IMF «şartlar» paketi, daima, döviz kurunun devalüasyonunu, özellikle tüketim mallarının sübvansiyonuna ve kamu refahına dönük devlet harcamalarının kısılmasını, ücretlerin çeşitli yollarla düşürülmesini, özel ve özellikle yabancı sermayeye daha fazla kolaylık gösterilmesini içermektedir. Bu şartlar, hayat standartlarının zorla kısılmasına karşı halkın direnme arayışları nedeniyle yer yer «IMF ayaklanmaları»na yol açmış bulunuyor. IMF'nin düşürdüğü hükümet sayısının, Marx ve Lenin'in düşürdüklerinin toplamından fazla olduğu söylenmiştir. Üçüncü Dünya'daki bu IMF-destekli hükümet politikalarının gerekçesini değilse bile önemli bir politik - ekonomik sonucunu, (Üçüncü Dünya ücretlerini ve döviz fiyatlarını düşürerek) Üçüncü Dünyanın emeğini ve emek ürünlerini uluslararası sermaye ve yabancı ithalatçılar için daha ucuz kılmak yoluyla «ihracat öncülüğünde büyüme»yi teşvik etmek ve ekonomik çıkarları ihracatın arttırılmasından yana olan yerli güçlere arka çıkmak oluşturuyor. Böylece, uluslararası malî sistem ve Üçüncü Dünya borçlarının finansmanı, Üçüncü Dünyada ihracat teşvikine dayalı yeni uluslararası işbölümünün doğuş mekanizmasını meydana getirmektedir.

Bütün bu ekonomik politikaların zorunlu siyasal uzantısında, ücretleri düşürmek veya düşük tutmak için emek gücünü baskı altına almak yatıyor. Meksika'dan sonra ve 1964'teki askerî darbeden bu yana, bu sürecin Latin Amerika'daki başlıca örneğini teşkil eden Brezilya'da, ücretler yüzde 40'tan fazla düşürülmüştür. Arjantin'de ise 1976'daki askerî darbeden beri ücretlerdeki düşüş yüzde 50'yi aşıyor. Buna, Peroncu hükümetin Sağ Kanadının 1974 - 75'teki ekonomik politikaları nedeniyle gerçek ücretlerin daha darbeden önce düşmeye başlamış olduğunu eklemeliyiz. Şili'de ise, darbeden bu yana ücretler üçte iki oranında, yani 100'lük bir endeksten nerdeyse 30'luk bir endekse varıncaya kadar azaltılmış ve işsizlik önce yüzde 4'ten yüzde 20'ye fırlayıp daha sonra yüzde 12 - 15 dolaylarına oturmuştur. Bu sonuçlara ulaşabilmek için, ilk önce sendikaları yoketmek veya denetim altına almak, önderliklerini —çoğunlukla fizikman— tasfiye etmek, her türlü siyasal muhalefeti bastırmak ve insanları hapse tıkmak, işkenceye uğratmak, katletmek, sürgüne göndermek, vb. gerekiyordu. İkinci olarak da, ekonomiyi ithal ikamesi adı verilen yoldan iç pazar için üretim yapar bir durumdan, ihracat için üretim yapmaya geçecek şekilde yeniden örgütlemek gerekmektedir.

1930'ların ve 1940'ların başlarının son büyük krizi sırasında, Üçüncü Dünya bir dış ödemeler dengesi krizine uğradığı ve ithalat yapmak için gerekli dövizi temin edemediğinde, Meksika, Brezilya, Arjantin, Hindistan, Güney Afrika gibi ülkeler iç pazara dönük manüfaktürleri kendileri üretmeye ve bunlarla ithalatı ikame etmeye başlamışlardı. Ama bunu yapabilmek için, sermaye malları ithal etmek zorundaydılar. İthalatı ikame eden mallar üretebilmeleri, önce makine ve sonra teknoloji ithal etmelerine ve bu tür sermaye ithalatını ihracatlarıyla karşılamalarına bağlıydı. Bu ihracatı gerçekleştirme çabası ise, onları, ülkeye yatırım donanımı ve sermaye getireceğini düşündükleri çokuluslu şirketlere davet çıkarmaya itiyor, böylece borçlanıyor ve borçlarını arttırıyorlardı. Daha sonra, yani 1950'lerde ve 1960'larda, bu cereyan Üçüncü Dünyanın diğer kesimlerine ve özellikle pekçok Latin Amerika ülkesine yayıldı. İç pazara dönük ithal ikamesi süreci, üretilen malları satın alabilecek kazançlara sahip insanların varlığına ihtiyaç gösteriyordu. Bu yüzden, işçi hareketi ile burjuvazinin iç pazara dönük faaliyet gösteren kesimi arasında, popülist, şu veya bu ölçüde demokratik milliyetçi hükümetleri desteklemeye yönelik siyasal ittifaklar kuruldu. Sözkonusu ekonomiler, bu ithal ikameci ekonomik büyüme modelinden dünya pazarına ihracatın teşvikine dayalı «ihracat öncülüğünde büyüme» modeline geçtiklerinde, ürettikleri sınaî veya tarımsal malların satın alınabilmesi için gerekli olmuş olan iç pazardaki bu efektif talebe artık ihtiyaç duymamaktadırlar. İmalat sanayiinin ve tarımın ürünleri artık ihraç ediliyor ve dolayısıyla bu ekonomiler dünya pazarına açılmaya ihtiyaç duyuyorlar. Tabii aynı zamanda, üretim maliyetlerinin mümkün olan en düşük düzeye indirilmesine ihtiyaç duyuyorlar. Dolayısıyla bu ekonomilerin esas amacı, artık üretimin ücret maliyetini azaltmaktır; bunun aynı zamanda iç talebi de azaltacak olmasına aldırmıyorlar, çünkü şimdi içerde değil, dışarıda satmak arzusundadırlar.

Bu, Brezilya'da, Arjantin'de, Şili'de ve Üçüncü Dünyanın diğer kesimlerinde, ekonomik ve siyasal yapının büyük çapta yeniden örgütlenmesini, yani iç pazar için üretmekten dış pazar için üretmeye geçirilmesini zorunlu kılıyor. Bunun anlamı, iç pazar için üretim yapagelmiş olan ya da iç pazar için üretim yapmak isteyen emeğin olsun, sanayici kesiminin olsun, siyasal bakımdan bastırılmasıdır. Tabii bu, sözkonusu otoriter ve askerî rejimlerin belli siyasal önlemleri benimsemelerine ve 1970'lerde Üçüncü Dünyanın hemen her köşesinde görülmeye başlanan sıkıyönetim ve olağanüstü hal düzenlerinin dayatılmasına yol açıyor. Baskılar, ekonomiyi yeniden yapılandırmak ve ihracat için üretmeye sevketmek için, birinci olarak ve her şeyden önemlisi işçileri, ikinci olarak da burjuvazinin bir kesimini hedef almaktadır. Güney Kore'de Kim'in ve Filipinler'de Aquino'nun, her ikisi de devrimci bir alternatif değil, sadece daha demokratik bir alternatif öneren bu burjuva liderlerinin uğratıldığı siyasal baskıların ardında, işte bu politik - ekonomik

süreç yatmaktadır. Bunlar, bu ülkelerde, iç pazarın gelişmesine bağlı olan burjuva kapitalist çıkarların siyasal temsilcileridir. İşbu ekonomik çıkarların ve siyasal temsilcilerinin, hiç olmazsa siyasal bakımdan tasfiye edilmeleri gerekiyor. Şimdi tüm siyasal rejim, uluslararası sermaye ve özellikle ABD, Batı Almanya ve Japonya'nın çokuluslu şirketleri ile burjuvazinin onlara bağlı kesimi arasındaki ittifaka yaslanmaktadır. İttifakın içerdeki siyasal dayanağını, böyle ilişkilerin harcını oluşturan güç olarak, askerler meydana getiriyor. Güney Kore'de, Filipinler'de, Şili'de, Arjantin'de, vb. gözlenen olayların politik - ekonomik temeli, işte budur. Bütün Üçüncü Dünyayı saran siyasal baskı dalgasının gerçek açıklaması, krizden türeyen bu politik - ekonomik zorlamalarda düğümleniyor.

Krizden kaynaklanan bu gelişmeler karşısında, Üçüncü Dünyada ve sosyalist ülkelerde başlıca iki tür alternatif tepki ve dönüşüm göze çarpmaktadır : Ya kabul, ya da red. Yakın zamandaki deneyimler, her biri —güya bütün dünya kendi doğrultusunda dönüşüme uğrayıncaya kadar— başkalarının da izleyebileceği bir kalkınma politikası «model»i olarak önerilen iki yaklaşımın da çeşitli örneklerini sunmaktadır. Yeni uluslararası işbölümüyle bütünleşmek şeklindeki kabullenme politikasını, kalkınma «mucize»lerinin, Üçüncü Dünyanın kalanının ve hattâ sosyalist (İkinci) ve sanayileşmiş (Birinci) dünyaların bazı unsurlarının izlemesi gereken bir «ihracat öncülüğünde büyüme» ve sosyo - ekonomik dönüşüm ya da kalkınma stratejisi «model»ini temsil ettiği iddia edilen ülkeler, yani özellikle Yeni Sanayileşen Ülkeler [Newly Industrializing Countries : aşağıda, NIC'lar - ç.n.] diye adlandırılan Asya'nın Dörtlü Çete'si (Güney Kore, Tayvan, Hong Kong ve Singapur) ile Latin Amerika'da Brezilya ve Meksika simgeliyor. Bunun alternatifini oluşturan, dünya ekonomisinden kopmak ve mümkün olduğu kadar kendi gücüne dayanmak şeklindeki red politikası ise, Sovyetler Birliği'nden ve Doğu Avrupa'dan Çin, Kuzey Kore, Vietnam ve Küba'ya, daha yakın zamanda ise Nikaragua ve Grenada, Angola ve Mozambik, Zimbabve ve Etyopya, vb. ye kadar, sömürgeciliğe ve yeni - sömürgeciliğe veya emperyalizme karşı millî kurtuluş mücadelesi ve sosyalizme geçiş ya da sosyalizmin kurulması yoluyla ilişkilidir. Her iki yaklaşım da ekonomik krize tepki olarak ortaya çıkan belli başlı sosyo-politik dönüşümler olarak görülebilir ve görülmektedir; bunlardan ilki, deyim yerindeyse, merkezde üretilen ya da yukarıdan talep edilen dönüşümlerin kabulü ve teşvikini ifade ederken, ikincisi, aynı dönüşümlerin reddedilip çevrede aşağıdan bir dönüşümün başlatılması ve sürdürülmesini yansıtıyor. Şimdi, bu dönüşümsel tepkilerin gerek yakın geçmiş ve gerekse gözle görülebilir gelecekteki ekonomik kısıtlama, toplumsal sonuç ve siyasal uzantılarının neler olabileceğine eğileceğiz.

Asya'nın Dörtlü Çete'sinin ve Latin Amerika NIC'larının mucizevî başarısının Üçüncü Dünyanın da, başka ülkelerin de kalkınması ve dönüşümü için bir model oluşturduğu tezi ve

politikası, içsel bakımdan tutarsız ve çelişkilidir. Eğer Güney Kore'nin, Tayvan'ın, Hong Kong'un, Singapur'un (ve bazan, Meksika'nın ABD'ye bitişik sınır bölgesinin ve Brezilya'daki Sao Paulo kentinin) deneyimleri gerçekten mucizevî, yani olağanüstü ve normal terimlerle hemen hemen açıklanamaz karakterde ise, o zaman bunların, aynı koşul ve deneyimleri tekrarlaması imkânsız olan Üçüncü Dünyanın kalanı için bir model görevi görmeleri pek beklenemez. Burada, hem genel ve hem de özel olmak üzere en az ikili bir kısıtlamayla yüzyüze bulunuyoruz.

Birkaç küçük ülkenin ihracat öncülüğünde büyümesi ve onların ihracatının dünyanın kalanı tarafından ithalat olarak massedilmesi başka şeydir; aynı ihracat öncülüğünde büyümenin (kime ihraç edeceği/neyin kim tarafından ithal edileceği belli olmayan) dünyanın o kalan kısmına genellenmesi, bambaşka bir şey - bu, genel kısıtlamayı oluşturuyor. Hong Kong ve Tayvan türü ihracatın, bırakalım bütün Üçüncü Dünyayı, sadece Çin ve Hindistan ölçeğinde gerçekleştirilmesinin problemlerini ve ne kazandıracağını bir düşünün bakalım! Böyle bir «model»in mutlak olanaksızlığı, sezgisel düzeyde bile açıktır. Bunun «bilimsel» nedenlerini ise, dünya sistemi analizi bize sunuyor : NIC'larınki, savaş sonrası Avrupa ve Japonya'sınınki, ya da hattâ doğrudan doğruya Sanayi Devrimininki gibi özel büyüme deneyimleri, tam da meydana geldikleri zaman ve yerde meydana gelmiş ve böylece dünyanın kalanını aynı olanaktan dışlayıp engellemiş olmaları nedeniyle, dünyanın kalanına genellenemezlerdi ve genellenemezler. Eric Hobsbawm, «dünya sistemi analizi»nin yardımı olmaksızın bile, 1800'de dünyada İngiltere'nin Sanayi Devrimi'nden fazlasına yer olmadığına işaret etmiştir.[1] Bunu söylerken, başkalarınınki bir yana, sadece İngiltere'nin ihracat öncülüğünde büyümesinin bile önünde bulunan talep tarafı kısıtlamalarını gözönünde tuttuğunu sanıyorum. Bu tür talep tarafı kısıtlılıkları, NIC'lar açısından da geçerlidir; kaldı ki, bugün kaynak arzı yönünden de kısıtlılıkların sözkonusu olduğunu görebiliyoruz (her ay dünya nüfusunun dörtte biri, dünya kaynaklarının dörtte üçünü tüketmektedir). Ama emperyalizm, bağımlılık ve dünya sistemi analizinin vurguladığı gibi, «başı çekenler»in büyüme kalıbının her zerresi, dünyanın büyük kısmının onları izlemesini *olanaksızlığına* hem dayanmış ve hem de o olanaksızlığı yaratmıştır. Dünya sistemi analizine bakılırsa, sözkonusu kalkınma ya da tırmanışın, aslında bizzat dünya sisteminin bütünündeki süreçlerin somutlanışı olduğu halde, sanki belli ülkelere özgü bir olaymış gibi, yanlış algılanmasıdır, bunun temeldeki nedeni. NIC'ların yakın zamanda ihracat öncülüğünde büyümeleri de (Samir Amin'in kitabının çok uygun başlığıyla söyleyecek olursak**), dünya çapın-

(**) Yazar burada, Samir Amin'in **Accumulation on a World Scale** (Dünya Çapında Birikim) başlıklı kitabına atıfta bulunmaktadır - ç.n.

daki sermaye birikimi sürecinin ayrılmaz bir parçasıdır. Üretim maliyetlerini düşürmek ve başka ülkelerde teknolojik bakımdan daha gelişkin kalkınmaya yer açmak amacıyla, emek - yoğun üretimin bir kısmı (ve hattâ biraz da sermaye -yoğun üretim), NIC'lara ve «sosyalist» ülkelere taşınıyor. Ne var ki bu süreç pürüzsüz olmaktan çok uzaktır, çünkü «geleneksel» üretici ülkelerde himayeci tepkîler doğuruyor, ticarî ve malî dengesizlikleri keskinleştiriyor ve istikrarsızlığına kendisinin de katkıda bulunduğu dünya ticaret ve finans sisteminin toptan çöküşü ihtimalinin tehdidi altında bulunuyor. NIC'lar çoğalsa, yenileri de aynı şeyleri daha fazla yapacaklardır.

Fakat NIC'ların ihracat öncülüğünde büyümesinin Dörtlü Çete modeliyle genellenmesinin önüne, bu ülkelere ve onları izlemek isteyebilecek olan diğerlerine özgü birçok başka kısıtlama da çıkmaktadır. Asya NIC'larının dördü de, esas olarak, kuruluş ve varoluşlarının son derece özel *siyasal* nedenlere dayanmasıyla karakterize ediliyorlar; ayrıca bunlardan ikisi, aynı nedenlerle, birer şehir - devletinden ibaret bulunuyor. Güney Kore ve Tayvan'ın, Çin'e ve Sovyetler Birliği'ne karşı Soğuk Savaşın icabı olarak «bağımsız» birimler şeklinde oluşturulduğu ve gene Çin ile Sovyetler Birliği'ne karşı stratejik piyonlar olarak siyasal destek ve ekonomik sübvansiyon aldıkları açıktır. Hong Kong'un tarihi onu da aynı derecede özgül bir konuma getirirken, Singapur da Malay Yarımadasındaki Çinli göçmenlerin çokluğu (ve onların ardında bir Çin tehdidinin algılanması) nedeniyle devlet kimliğine kavuşmuştur. Kendi hinterland'larından, onların ekonomik ve siyasal sorumluluğunu taşımaksızın yararlanabilen şehir - devletlerinin bu avantajları bir yana, sırf sözü edilen dünya siyaseti koşullarının dahi, siyasal bakımdan ne kadar mucizevî —ve ekonomik mucizelerini ne ölçüde açıklayıcı— olurlarsa olsunlar, (bazı farklarla, İsrail hariç) Üçüncü Dünyanın diğer köşelerinde ilânihaye tekrarlanabilecek bir model görünümü arzetmedikleri kuşkusuzdur. Diğer Üçüncü Dünya ülkelerinin bütün özelliklerini, Asya NIC'larınınkilere uymadıklarını ve uyamayacaklarını ispatlamak için uzun uzadıya gözden geçirmeyi, sıkıcı ve gereksiz buluyoruz. Aşikâr olanı vurgulamakla yetinelim : Ne Hindistan, ne Pakistan ve hattâ ne de Bengaldeş, «Dörtlü Çete»nin ihracat öncülüğündeki büyümesinin *görece* toplumsal - bütünleştirmeci (veya, marjinalleştirici-olmayan) örgüsünü taklit edemezler; daha büyük ülkeler olan Brezilya ve Meksika'nın aynı yöndeki girişimi ise, Meksika'nın ABD'ye milyonlarca işçi yolladıktan *sonra* bile yüzde 50'ye ulaşan işsizlik oranının tanıklık ettiği gibi, tamamen başarısız kalmış bulunuyor. Kaldı ki, eğer yeryüzündeki en eşitsiz gelir dağılımına sahip olmak bir ölçüyse, o minicik Hong Kong dahi, nüfusunun büyük bir kısmını, ihracat öncülüğünde büyümenin maliyetlerinden değilse de faydalarından dışlamaktadır.

Dörtlü Çete NIC'ları modelini izlemenin imkânsızlığı bir yana, bu «mucize»lerin birer kalkınma modeli olarak arzu edilirliğinin de en hafif deyimiyle şüpheli olduğunu eklemeliyiz. İh-

racat öncülüğünde büyümenin sahip olduğu düşünülen erdemler, ödemeler dengesini düzeltici döviz girişleri sağlaması, istihdamı arttırarak işsizliği bertaraf etmesi ya da azaltması, teknoloji ithali ve beceri düzeyinin yükselmesi yoluyla teknolojik gelişmeyi hızlandırması, genel olarak bütüncül bir millî kalkınmaya katkıda bulunmasıdır. Ne var ki ihracat öncülüğünde büyümenin, tecrübenin mihenk taşına vurulduğunda, gayet esaslı nedenlerle, varsayılan bu erdemlerinin herbiri açısından çok düşük puan aldığı görülüyor.

İhracaat öncülüğünde büyüme, ödemeler dengesini düzeltmek şöyle dursun, en büyük üç ihracatçı NIC olan Güney Kore, Brezilya ve Meksika'nın gerek kendilerini ve gerekse tüm bankacılık âlemini paniğe uğratarak keşfettikleri gibi, bu dengeyi ciddî ödemeler dengesi krizleri doğuracak kadar bozmaktadır. NIC'-lar, ihracat yapabilmek için hammadde, parça [*components*], teknoloji ve yüksek maaşlı işadamları ithal etmek zorundadırlar. Bunların fiyatları, çokuluslu şirketlerin kendi içlerindeki el değiştirmeler yoluyla aşırı ölçüde şişirilirken, aynı çokuluslu şirketler sonuçta ortaya çıkan ihraç ürünlerini ise eksik fiyatlandırıyor ve böylece, NIC'ın döviz kazancı ile NIC içinde üretilip üzerinden vergi ödenen katma değeri azaltıyor veya bütünüyle yokedebiliyorlar. Ama NIC'ların çekiciliği herşeyden önce düşük ücretlerde, ikinci olarak da —çoğu zaman yerel enfrastrüktürler için ithal edilen parçaları da kapsayan— devlet sübvansiyonlarında yattığından, sözkonusu ulusal katma değer ve ihracat eksi ithalat'tan oluşan döviz kazancı daha baştan düşük olup, [yukarıda değinilen] transfer fiyatlandırması ve diğer dalaveralar yoluyla iyice aşağı çekilecektir. Bunun sonucunda NIC'lar, ihracat için üretim yerli üretimle çatışarak özellikle tarımsal ürünlerin ithalat içeriğini arttırdıkça büsbütün yükselen ithalat ihtiyaçlarını karşılayabilmek için, gitgide daha fazla borçlanmaya mecbur kalıyorlar. Bu yüzden NIC'ların, borçlarını, habire ağırlaşan faiz maliyetleri ve diğer koşullar çerçevesinde finanse ve konsolide etmeleri gerekmektedir.

İhracat öncülüğünde büyümenin istihdam yarattığı kuşkusuzdur, ama dünya pazarlarındaki ya da sözkonusu NIC sanayisinin pazar olanaklarındaki iniş - çıkışlara bağlı olarak istikrarsızlık göstermesi bir yana, bu istihdamın kendisi içe yönelik sanayi ve tarımla çatıştığı ve oluşan yeni iş sayısından çok daha fazla işgücünü şehirlere çektiği için, işsizliğe de yol açar. Hong Kong ve Singapur'da, bu süreci «ülke» içinde gözlemek olanaksızdır, ama Meksika ve Brezilya'da olduğu gibi Malezya'da, Filipinler'de ve şimdi nihayet doğrudan doğruya Çin'de dahi, bu yapısal - kökenli işsizlik giderek belirginleşiyor. Teknolojik gelişmeye katkı meselesi de çok şüphelidir. NIC ihracat üretiminin konusu —daha ileri teknoloji kullanan bölümlerinde ve bizzat bu teknolojilerin geliştirilmesinde başka yerlerin uzmanlaştığı— dünya çapındaki bir sanayi sürecinin, çok standart emek - yoğun işlemlerle üretilen bir parçası veya alt —sürecini elde etmekten ibaret kaldığı ölçüde. NIC'daki teknolojik ilerleme de, ülke işgücünün be-

ceri edinimi de çok belirsiz bir düzeyde olur. NIC'lar gömlek, radyo, hattâ otomobil gibi nihaî ürünleri ortaya çıkardıklarında bile, teknolojik bakımdan en eski ve en ucuz katkıları yapmayı, dolayısıyla da en cılız kârları toplamayı onlara bırakan dünya çapındaki işbölümü ve teknolojik gelişme ile olan bağımlı bütünleşmelerini arttırmaktan öteye geçemezler. Kuzey Kore'nin gerçekleştirdiği türden, ulusal kaynak ve kapasitelere dayalı, görece özerk ve kendi kendini besleyen bir teknolojik gelişmeye katkıda bulunmak ya da bunun temellerini atmak şöyle dursun, Güney Kore modeline uygun, bağımlı ihracat öncülüğünde büyüme, bütüncül bir millî kalkınmayı giderek olanaksızlaştırdığı gibi, ekonomiyi de gene dünya teknolojik gelişme merdiveninin alçak basamaklarında tutar.

«İhracat öncülüğünde büyüme»nin, dünya kalkınma tarihinde hiç de yeni birşey olmadığını unutmayalım. Kendi başına gerçekleşen İngiliz büyümesinin ya da Amerika, Kanada ve Avustralya'nın dünya sermaye birikimi sürecinde olağanüstü elverişli zaman ve koşullara denk düşen ihracat öncülüğünde büyüme deneyimlerinin ötesinde, Üçüncü Dünyanın büyük kısmı da geçmişte, dünya çapındaki fakat yeryüzünün başka köşelerinde gerçekleşen birikimin ihtiyaçlarının dikte ettiği elverişsiz koşullarla ve dolayısıyla kendileri o dünya çapındaki birikimin yararlarını görüp gelişmişlik kazanmaksızın, hammadde ihracatı öncülüğünde büyümeye yönelmişler veya çekilmiş veya itilmişlerdi. Şimdiki, dünya pazarı için imalat sanayii ve «agro - business» üretimi şeklindeki yeni bağımlı ihracat öncülüğünde büyüme tipi, zaten Üçüncü Dünyayı başlangıçta azgelişmişleştirmiş olan eski hammadde ihracatı öncülüğündeki büyümeden özünde hiç de farklı değildir. Arada bir fark olsa bile, Güney Kore, Brezilya ve Meksika'nın yakın zamandaki deneyimleri, son yıllardaki ihracat öncülüğünde büyüme kökenli ekonomik, toplumsal ve siyasal krizleri, hiç de bunu olumlu bir fark kılacakmış gibi gözükmüyor.

Son olarak, ihracat öncülüğünde büyümenin, ABD Kongresinin salonlarında bile yankılanan siyasal maliyetlerini ele almalıyız.

Burada yapılan tanıklıklar göstermiştir ki,

> «Güney Kore'nin insan hakları sorunlarının temelinde, ülkenin ekonomik büyüme stratejisinin, emeğin bastırılması ve manipülasyonunu... ve siyasal ifade serbestliğinin sıkıca denetim altına alınmasını gerektirmesi yatıyor... İnsan haklarının eksikliği ne keyfî ve ne de tesadüfîdir; bu, içsel ihtiyaçları karşılamayan bir ihracata dönük ekonomi tercihinin ürünü olarak beliriyor.» *(Congressional Record,* 5 April 1978 : H 2517)

Doğrudan doğruya ABD Senatosunun hazırladığı bir belgede de,

> «birçok ülkede ekonomik zorluklar ile siyasal baskı arasında dolaysız bir ilişki olduğu gösterilmiştir...

> [Yabancı sermaye ve genel olarak özel sektör için ortamı elverişli kılmaya yönelik] Bu tedbirlerin problemi... daha büyük işsizliğe, toplumsal refahın azalmasına ve halk için daha düşük bir geçim düzeyine de yol açabilmelerinde yatıyor... Alacaklıların, gayet sert ekonomik kemer - sıkma programlarının benimsenmesi yolundaki talepleri... böyle programları kabul eden ülkelerde, ancak hak ve özgürlükler pahasına uygulamaya konabilmiştir.» (US Senate Foreign Relations Committee, «Foreign Debts, the Banks and US Foreign Policy», August 1977)

Yukarıda adıgeçen son derece güvenilir makamlar tarafından bile teslim edilen bu hazmı zor gerçekler, her ne kadar birbirlerinden farklı gözükseler de «ehveni şer» siyasetler olarak ortaya sürülmek gibi ortak bir yan taşıyan sağ ve sol siyasal tepkilere yol açmaktadırlar. Sağ kanadın tepkisi, sözkonusu otoriter eğilim ve rejimleri, Sovyetler Birliği'nin başını çektiği «totaliter» dünya komünizmi ve sosyalizmine kıyasla ehveni şer ve keza onlara karşı zorunlu ve yararlı müttefik barikatlar olarak sunup desteklemektir. (Bu tepki türünün tipik örneğini, Birleşmiş Milletler'deki ABD temsilcisi Bayan Jeane Kirkpatrick ve genel olarak Reagan Yönetimi oluşturuyor.) Red'çi tepki dışındaki sol yanıtlar ise genellikle, ihracat öncülüğünde büyümenin bazı ekonomik aşırılıklarını, ithal ikameciliğine ve ekonomik milliyetçiliğe bir ölçüde dönüş ile; siyasal aşırılıklarını ise, «yaşayabilir demokrasi», «popüler yönetim» veya buna benzer bir ad altında, askerî ve diğer otoriter yönetim biçimlerine göre ehveni şer olacak olan bir çeşit demokrasiye dönüş ile kısıtlamaya çalışmaktır. Böylece 1977 - 78'den bu yana görünüşte bir yeniden —demokratikleşme ve ABD cumhurbaşkanı Carter'ın Yaşayabilir Demokrasi adını verdiği şeyin yerleştirilmesi meydana gelmiş bulunuyor. Hindistan'da, Sri Lanka'da, hattâ Bengaldeş'te olduğu gibi, seçimler yapılmıştır. Gana ve Nijerya'da askerî rejimlerin yerini siviller almıştır. Bolivya, Peru, Ekvator, vb. gibi bir dizi Latin Amerika ülkesinde seçimler ya da seçim önerileri oluşmuştur. Acaba bütün bunlar, ithal ikameciliği dönemine ve işçiler, köylüler ve burjuvazi arasındaki, o dönemi karakterize etmiş olan siyasal ittifaklara dönüşü simgeleyen yeni bir demokratikleşme dalgasını mı ifade ediyor?

Buna inanan ya da en azından umutla bakanlar vardır. Ben de umuyor, fakat inanmıyorum. Tersine, benim izlenimim, Başkan Carter'ın Yaşayabilir Demokrasi dediği şeye doğru bu hareketin, 1970'lerde önce şiddet yoluyla empoze edilmiş bulunan aynı ihracat öncülüğünde büyüme modelinin kurumsallaştırılmasından ibaret kaldığıdır. Bu model bir kere ilk hızını aldıktan sonra, bazı yerlerde onu çalışır halde tutmak için biraz daha az şiddete başvurmak ve dolayısıyla biraz demokratikleşmek mümkün olabiliyor. Başka yerlerde ise, bu göreli demokratikleşme bile olanaksızdır ve şiddet kullanmaya devam etmek gerekir— özellikle,

1978'den bu yana görüldüğü gibi, tekrar durgunluk başgöstermiş ve ekonomik sıkıntılar yeniden artmışsa. Başkan Marcos'un, kendisinin de dediği gibi, şu sırada sıkıyönetimi kaldırmaya ya da demokratikleşmeye tahammülü yoktur. (Daha sonra sıkıyönetim yasasının yerini başka bir yasanın alması, herkesçe bir sahtekârlık ve «seçimler» de geniş ölçüde anlamsız diye mahkûm edilmiş bulunuyor.) Dolayısıyla görünüşteki bu demokratikleşme, aslında ihracat öncülüğünde büyüme modelini 1980'ler için yaşayabilir kılmaktadır.

Bu yaşayabilirlik, diğer bazıları yanında, aşağıdaki siyasal ifade biçimlerine bürünüyor : Şili'de, General Pinochet'ye karşı muhalefetin başını (yakın zamandaki ölümüne kadar) eski Hıristiyan Demokrat Cumhurbaşkanı Eduardo Frei çekiyordu. Peru'daki son seçimlerde, 1968'deki askerî darbeye kadar cumhurbaşkanlığı yapmış olan Belaunde, yeniden cumhurbaşkanı oldu. Bu seçimlerde Belaunde, Sol'un birçok kesimi tarafından da desteklenmiştir. Bolivya'da ise, her ikisi de askerî yönetimden önceki cumhurbaşkanlarından olan Siles Suazo ve Paz Estensoro, cumhurbaşkanlığına adaylıklarını koydular. Siles Suazo seçildi fakat göreve başlaması askerlerce engellendi. Daha sonra, başka bir uzlaşma adayı da, bir diğer darbe ile devrilmiştir. Brezilya'da, ikisi de 1960'lardan kalma önemli siyasal şahsiyetler olan Magalhaes Pinto ve Brizola, yeniden aktifleşiyorlar. Nijerya'da, keza 1960'ların politikacılarından Azkwe ve Awolowo, son seçimlerde tekrar adaydılar. Gana'da, N'Krumah öldü kuşkusuz; ama onun hareketinin mensupları gene aday oluyorlar. Hindistan'da Bayan Gandi yeniden seçildi. Filipinler'de Bay Aquino tekrar ana muhalefet lideridir***, vb.. Bir askerî yönetim döneminden sonra 1980'lerde yeniden ortaya çıkan, 1960'ların bu eski siyasal liderleri hakkında, iki şey dikkati çekiyor. Birincisi, hepsinin bugünkü politik ve ekonomik programlarının, 1960'larda benimsediklerinden çok daha Sağda olmasıdır. İkincisi de, 1960'larda bu siyasal liderlere fazla muhafazakâr oldukları gerekçesiyle karşı çıkmış olan ilerici ve devrimci Sol güçlerin, bugün aynı liderleri, o zamankinden çok daha muhafazakâr sağ kanat programlarına rağmen desteklemesidir. Yıllar önceki programlarından çok daha Sağdaki programlarla ortaya çıkan eski politikacıları, ehveni şer bir politika arayışı içinde desteklemeye zorlanmak, Üçüncü Dünyanın ilerici ve hattâ birçoğu devrimci güçleri arasında bile ne kadar etkili bir Sağa kaymanın meydana geldiğinin siyasal bir ölçütünü oluşturuyor. Bir anlamda bu, General Pinochet'nin, Şili'de kendisine gerçek bir alternatif olmadığını söylediğinde kısmen realist olduğunu göstermektedir. Pinochet'nin yerini alabilecek başka bir siyasal formül belki vardır. Fakat düşünülen alternatif, keza 1970'e kadarki cumhurbaşkanlığı döneminde olduğundan çok daha sağda bir program öneren Frei idi.

(***) Bilindiği gibi, bu yazının yayımlanmasından bu yana, Bay Aquino sürgünden Filipinler'e dönüşü sırasında hava alanında öldürülmüş bulunuyor - ç.n.

Bütün bu politikacıların ileri sürdüğü ve Peru, Gana ve Nijerya'daki yeni sivil hükümetlerin izlemekte olduğu ekonomik program, önceki askerî rejimlerin yürürlüğe koymuş olduğu ihracat öncülüğünde büyüme modelinin aynıdır. Seçimlerden önce Peru'da, Belaunde'nin sivil hükümetinin, yerini alacağı askerî hükümetten de sağda olacağını düşünmek için her türlü sebep mevcuttu ve olaylar da bunu doğrulamıştır. Dahası, dünya ekonomik krizi, 1980'lerin başları ve ortalarında Peru, Brezilya, Nijerya, Güney Kore, vb. ülkelerde ne kadar derin yeni devrevî ekonomik durgunluk ve depresyonlarda tezahür ederse, alttan alta zaten mevcut olan otoritarizm eğilimine *realpolitik* dönüşler ihtimali de o kadar artmaktadır.

Dolayısıyla, dünya ekonomik sisteminin ekonomik kriz tarafından dönüşüme uğratılmasının, ihracat teşvikinin Üçüncü Dünya ve (sosyalist olanlar da dahil) diğer bazı ülkeler tarafından benimsenmesi yoluyla gerçekleştirilmesinin, bir dizi çok ciddî ekonomik, toplumsal ve siyasal sınırlama ve maliyeti içerdiği ortadadır.

Krize tepkinin ve dönüşüm sorununa yaklaşımın görünüşte buna zıt ve alternatif olduğu sanılan türünü ise, emperyalist dünya ekonomisini reddederek [ondan] kopma, millî kurtuluş ve sosyalizm yoluyla özgüven aramak oluşturuyor.

Emperyalizmin, sömürgeciliğin, yeni - sömürgeciliğin ve genel olarak bağımlı kapitalizmin çok geniş ölçüde yaşanan olumsuz sonuçları ile, şimdi de ihracat teşvikinin baskıları ve ekonomik, siyasal ve toplumsal maliyetleri, Üçüncü Dünyada çok çeşitli millî kurtuluş, sosyalist devrim, Afrika sosyalizmi, [dünya sisteminden] kopma, kollektif ve millî özgüven, vb. hareketine yol açmış bulunmaktadır. Ama birçok devrimcinin de işaret ettiği gibi, siyasal iktidarı ele geçirmek zorsa, bu iktidarın daha sonra geniş kitlelerin kurtuluşunu gerçekleştirmek uğruna kullanılması daha da büyük problemler taşıyor. Yakın zamandaki bazı tecrübelerin gözden geçirilmesi, bu alandaki sınırlamalara ve belki, bunları daha iyi anlarsak, nasıl aşılabileceklerine de ışık tutacaktır.

Örneğin, Zimbabve Cumhurbaşkanı Mugabe'nin durumunu ele alalım. Mugabe, uzun bir gerilla mücadelesinden sonra, İngilizler ve Rodezya sağı ile arasındaki görüşmelerin yol açtığı bir seçimle iktidara geldi ve uzun süre, gerek komşusu Mozambik'te Samora Machel, gerekse Afrika'nın diğer Ateş Hattı**** devletleri ve liderleri tarafından desteklendi. Ama Samora Machel Mugabe'ye daha seçimlerden önce, seçilebilmek için son derece ılımlı bir tutumu benimsemesi gerektiğini ve eğer bunu yapmazsa Mozambik'in artık onu desteklemeyi sürdüremiyeceğini, çünkü bunun Mozambik için ekonomik ve siyasal maliyetinin çok yüksek

(****) Sömürgeciliğin kalıntılarına karşı mücadele çerçevesinde, Kara Afrika'da, Güney Afrika —ve, Zimbabve'nin kurtuluşundan önce, Rodezya— ırkçı rejimlerine bitişik ülkeler, Ateş Hattı devletleri (Front Line states) diye adlandırılmaktadır - ç.n.

olduğunu söyledi. Mugabe, Zimbabve Cumhurbaşkanı olmasından bu yana, vadettiği politikaların hiçbirini uygulamamıştır. Herşeyden önce, en büyük önceliği tanıdığı toprak reformuna girişmemiş bulunuyor. Kendisiyle geçenlerde yapılan bir röportajda Cumhurbaşkanı Mugabe, «Ben sadece pratikte Marksist değil, aynı zamanda pratik bir Marksistim» diyor ve şimdi yabancı sermayeye, çokuluslu şirketlere, Güney Afrika ile iyi geçinmeye, vb., bu nedenle ihtiyaç duyduğunu ifade ediyordu. Böylece «terörist» Mugabe, süper ılımlı olup çıkmaktadır.

Gine - Bissau, Angola ve Mozambik gibi eski Portekiz sömürgeleri de yakın geçmişte bağımsızlıklarına, uzun süreli devrimci gerilla mücadeleleriyle (ve aynı zamanda, bunların Portekiz'de yolaçtığı 1974 devrimiyle) ulaştılar. Gene de hiçbiri, dünya kapitalist ekonomisinden önemli ölçüde kopmaya kalkışmamıştır. Angola, Sovyetler Birliği tarafından ikinci bir Küba olmaması için özellikle uyarıldı ve Angola'daki Kübalılar, Angola'nın başlıca döviz kaynağını oluşturan Gulf petrol şirketi tesislerini korumaktadırlar— ülkenin döviz kazancının kalanını da, gene esas olarak Batı'ya satılan kahve ve mineraller oluşturuyor. Mozambik ise hâlâ Güney Afrika'ya bağımlıdır (ve oradaki madenlere sağladığı işgücü arzı, Mozambik'in kendi politikasından çok, altın fiyatı ve üretimindeki oynamalara bağlı olarak değişiklik gösteriyor). Ayrıca FRELIMO rejimi, önceki politikalarından geri adım atmıştır ve Mozambik'in Batı yardımı ve ticareti ile ülke içinde özel teşebbüse dayanma eğilimi gelişiyor.

Nikaragua'da Sandinistalar, son derece önemli ve spektaküler bir başarı kazandılar. Bununla birlikte, Somoza'nın diktatörlüğü döneminde yığılan ve küçük Nikaragua için büyük bir miktar oluşturan 1.2 milyar dolarlık bir dış borcu da devralmış bulunuyorlar. Sandinistalar bu borcu ödeyebilmek için, yeniden uluslararası bankalardan, Uluslararası Para Fonundan ve hattâ 70 milyon dolar da ABD'den borç alarak eski borcu konsolide etmeye ve —her halükârda kısmaya mecbur oldukları— cârî ithalatın bedelini karşılamaya çalışmak zorunda kalmışlardır. Dolayısıyla ülke içinde, devrimcilik bir yana, en azından ilerici bir ekonomik politika ve gerek El Salvador'daki, gerekse Orta Amerika'nın diğer köşelerindeki devrimci hareketleri destekleyici bir dış politika izlemelerini son derece güçleştiren ekonomik ve siyasal koşulları kabullenmeleri gerekiyor. Bu, tabii, en azından ABD'nin belirgin hedefidir. Böylece Sandinistalar bir ikilemle yüzyüze geliyorlar : Ya, Somoza'nın borcunu reddederek uluslararası sermayeye hayır diyecekler ve bu yüzden, bir daha hiç borç veya ihracat kredisi alamıyacakları gibi, Şili'nin Allende'nin cumhurbaşkanlığı döneminde uğradığı ve onun düşürülmesine katkıda bulunan ekonomik ablukadan daha beterine maruz bırakılacaklar. Ya da, Somoza'nın borcunu ödemeyi kabullenerek uluslararası sermayenin suyuna gidecekler, ama böylelikle, o uluslararası sermaye tarafından empoze edilen ve kendi hareket serbestliklerini önemli ölçüde kısıtlayan koşulları da kabullenmiş olacaklar. Bugünkü dünya ekonomik krizi ve Nikaragua'nın za-

ten çok ciddî olan kendi ekonomik krizi şartlarında, Sandinista hükümetine empoze edilecek böyle koşullar, Nikaragua halkının refahı açısından çok pahalıya malolacaktır. Dolayısıyla sözkonusu koşullar halkın Sandinistalara olan siyasal desteğini azaltarak Nikaragua'daki burjuva güçlerin Sandinista iktidarını yıpratma ve devirme çabalarına yardımcı olabilir. Tabii ABD hükümetinin yapmaya çalıştığı da tam budur. Bu, çok ciddî bir tehlikeyi ifade ediyor.

Jamaika'da, Uluslararası Para Fonunun müdahaleleri ve Başbakan Michael Manley'in ilerici hükümetine empoze ettiği koşullar, Manley'in ekonomik ve siyasal dayanaklarını aşındırmış ve nihayet onun seçimleri kaybetmesine yol açmıştır. Yerini alan, Edward Seaga'nın açıkça sağcı ve Amerikan taraftarı hükümetine ise, Amerika'dan ve diğer uluslararası kaynaklardan derhal bol miktarda ekonomik, malî ve siyasal destek akıtılmış bulunuyor. Son zamanlarda, IMF'e karşı cesurca direnmekte olan ilerici Tanzanya'da da, muhafazakâr sağa doğru belirgin bir kayma meydana geldi. IMF'nin kabul ettirmeye çalıştığı koşullara boyun eğmeme çabası içindeki Cumhurbaşkanı Nyerere hâlâ büyük saygınlığını korumakla birlikte, son seçimlerde ve yönetim politikasında önemli bir sağa kayış gerçekleşmiştir. Ekonomik kriz derinleştikçe, Cumhurbaşkanı Nyerere, Tanzanya'nın Üçüncü Dünya içinde modelini oluşturduğu özgüven politikasını terketmeye daha fazla zorlanıyor

Derinleşen ekonomik krizin siyasal icapları, Üçüncü Dünyanın başka köşelerinde de benzer etkiler doğurmaktadır. Angola, Mozambik ve Gine - Bissau, ekonomilerini dünya kapitalist sisteminden önemli ölçüde koparmaktan vazgeçerek, içerde piyasa mekanizmasına ve özel teşebbüse daha fazla bel bağlamaya dönüyorlar. Polonya bir yana, Vietnam ve Çin de, ekonomilerini hâlâ kapitalist olan dünya ekonomisine yeniden bağlamak ve ülke içinde, özellikle tarımsal üretim ve bölüşümde yeniden piyasa örgütlenmesi, özel insiyatif ve ödüllendirmeye yaslanmak yönündeki girişimleri yüzünden, ciddî ekonomik krizlerle yüzyüze bulunuyorlar. Bu gerçeklerin tesbiti, adıgeçen ülkeler halkının önemli ilerici kazanımlarını küçümsemek anlamına gelmez ve sadece, bu kazanımları koruma ve geliştirmenin gerçekçi temelini oluşturmaya yarayabilir.

Öte yandan, gerek bütünleşmeci ve gerekse redçi patikaların gerçek ekonomik sınırlamaları, toplumsal maliyetleri ve siyasal sakatlıkları —ve Sovyetler Birliği'nde, Çin'de ve diğer ülkelerde Marksist teorinin ve sosyalist modellerin yeterince ikna edici başka alternatifler sunamaması— milliyetçi değerlerle dinî değerlerin bir bileşiminin milyonlarca insanı statükoya karşı —görünüşte, daha laik alternatiflerden daha kitlesel ve etkili bir şekilde— seferber ettiği yeni tip popülist hareketleri ve politika tercihlerini de öne çıkarmaktadır. Ayetullah Humeyni'nin İran'daki —belki de yeryüzünün yarısında bir İslâm uyanışının öncülüğünü yapan— devrimi ve Lech Walesa'nın Polonya'daki Dayanışma hareketi, bu yeni (veya yenilenmiş) itici gücün son zamanlardaki en çarpıcı

örnekleridir. Yakın geleceğin, belki ırka veya ırkçılığa da seslenen benzer hareketlerin, (özellikle Çin ve denizaşırı Çinliler bağlamında) Güney-doğu Asya'da, (karmaşık ekonomik - siyasal - askerî - toplumsal - kültürel - dinî çatışmalara bir tepki olarak) Orta Doğu'da, (sömürgeciliğin ve ırk ayırımının bir mirası olarak) Güney Afrika'da, (kısmen, Falkland/Malvinas savaşının doğurduğu yeniden - saflaşmaların bir yansıması olarak) Latin Amerika'da ve nihayet, öncekilerden önem sırasında hiç aşağı kalmamak üzere, kapitalist Batı ile sosyalist Doğu'nun hem kendi içlerinde ve hem de aralarında başgösterip kuvvet toplamasına tanık olacağı ihtimalini dışlayamayız. Bu tür toplumsal hareketlerin gelişme olanaklarını ve muhtemel politik - ekonomik sonuçlarını kestirmek için vakit henüz erkendir.

Bununla beraber, geçmiş tecrübelerin gözlenmesi ve [dünya sisteminden] kopup sosyalizme geçme konusundaki diğer yeni girişimlerle karşılaştırılması, bugünkü dünya krizinin görünür geleceğinde dönüşüm ve kalkınma politikası konusunda şu teorik, hiç olmazsa tasnif edici düşüncelere imkân vermektedir : Kapitalizmden kopuş ve sosyalizme geçiş, devrimci bir süreci, içsel bir iktidar değişikliği ile halkın katılımını, dışta ise daha yüksek bir bağımsızlık derecesini gerektiriyor. Üçüncü Dünyada, bunlardan ikisine de girişmemiş, yalnız birine girişmiş, veya ikisine de girişmiş denemeler vardır. Bazı hallerde, ne [dünya sisteminden] kopma yönünde, ne de iktidarın yeniden bölüşülmesi ve halkın katılımı yönünde ciddî bir hamle yapılmıştır. Aklımda, örneğin, Sukarno döneminin Endonezya'sı, Hindistan, Afrika sosyalizmi denen olayın büyük kısmı, 1961'den 1964'e kadar Goulart yönetimindeki Brezilya var. Bütün bu denemeler, acıklı bir başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bazı yerlerde ise, dışsal *kopuş,* deyim yerindeyse dünya kapitalist sisteminden dışsal soyutlanma konusunda bir hamle yapılmıştır —ama paralel, zamandaş, derin içsel toplumsal ve siyasal değişiklikler olmaksızın. Burada öncelikle Nasır Mısır'ı ve yakın zamana kadarki Burma akla geliyor. Bu rejimler biraz daha uzun dayanmışlar ama orta vâdede genc çok belirgin başarısızlıklara uğramışlardır. Sedat'ın giriştiği [dünya sistemiyle] boyun eğici yeniden - bütünleşme politikaları, kısmen, Nasır rejiminin önemli başarısızlıklarından kaynaklanıyor. Şimdi Burma da hızla yeniden - bütünleşmektedir. Diğer bazı ülkeler ise, dışsal kopma olmadan şu veya bu şekilde içte yeniden örgütlenmeye kalkışmışlardır : Örneğin, N'Krumah Gana'sı ve bir anlamda Allende'nin Şili'si gibi. Bunları da, felaketli başarısızlıklar noktalıyor.

Bu tecrübeden çıkan derslerden biri, ne kopmayı ne de halkın katılımını denememenin hiçbir yere varmadığıdır. İçsel katılım olmaksızın sadece dışsal katılımı denemek de hiçbir yere varmıyor ve gerisin geri hızlı bir yeniden - bütünleşmeye dönüşüyor. Dışsal kopma olmaksızın sırf içsel katılımı denemek ise son derece tehlikeli, gayet zor ve felakete yol açması muhtemel bir iştir. Dışsal kopma ve içsel katılım, toplumsal ve siyasal seferberlik ise birbirlerini güçlendirirler ve artık derhal gerisin geri kaymayı imkânsız kılacak bir eşiğe ulaşıncaya dek hızlı yapısal değişimle-

rin sürdürülmesi için her ikisi de gereklidir. Bunun yapılabilmiş olduğu ülkeler, bugün sosyalist dediklerimizdir. Başka bir deyişle, dışsal kopma ve içsel siyasal dönüşüm, onlara sosyalist dememizi mümkün kılacak kadar ileri götürülmüş bulunuyor. Diğer patikaların, yani kapitalist - olmayan yolun, Afrika sosyalizminin halk demokrasisi yolunun, vb., hiçbiri, sonuç vermemiştir.

İçsel siyasal değişikliklerle elele gitsin veya gitmesin, bütün bu kopuş deneme ve tecrübelerinin bir paradoksu, [dünya sisteminden] kopuşun özünde iradî olduğu; fakat derhal, gayri - iradî bir kopuş ya da —Kissinger'in, Şili'deki Allende rejimine uygulanan politikaya verdiği adla— «destabilizasyon» ile tamamlandığıdır. Başka bir deyişle, gerek kastî olarak ve gerekse piyasa sisteminin normal işleyişi yoluyla, sözkonusu [dünya sisteminden iradî] kopuş ve içsel siyasal değişim sürecini hem dışarıdan ve hem de Quisling beşinci kol aracılığıyla ülke içinden aşındırma; ülkeyi kendi istediğinden daha hızlı ve daha fazla kopartma; veya hiç olmazsa ona bu kopuşu, süreci ilerletmekte olan siyasal güçlerin denetimi altında ve iradî olarak değil de, sürece (içsel ve dışsal) muhalefetin denetimi altında yaşatma girişimleri meydana gelmektedir. Başlıbaşına bu, [dünya sisteminden] kopmanın gerçekte ne kadar olanaklı olduğu düşünmeyi gerektiriyor. Kopmanın yalnız ilerici hükümetlerin benimsediği bir politika değil, aynı zamanda ilerici hükümetlere karşı kullanılan bir silah olması, günümüz dünyasında kopmanın rasyonel yararı üzerinde kafa yormayı zorunlu kılmaktadır.

Bir diğer endişe kaynağını, Sosyalist Doğu'nun da bu dünya kapitalist krizine yakalanmış olması oluşturuyor. Burada, sadece ticaret değil fakat aynı zamanda üretim düzleminde, uluslararası kapitalist işbölümüyle hızla yeniden - bütünleşme veya «yeniden - bağlanma» olayı cereyan etmektedir. Bunun yanısıra, genel olarak COMECON ülkelerindeki üretim krizi de derinleşiyor ve bu ülkeler, gerek tek tek ve gerekse topluca, 1976-80 beş yıllık planındaki büyüme hedeflerinin ancak yarısına veya daha azına ulaşmış bulunuyorlar.

Polonya'da üretim düşmesi ve negatif «büyüme» 1979'da yüzde 2, 1980'de yüzde 4 ve 1984'te yüzde 14 olmuştur. Bu açıdan Polonya, bir yandan Sovyetler Birliği'nin Doğu Avrupa'daki müttefiklerine sattığı petrole yaptığı zamlar ile diğer yanda Batı'daki durgunluktan kaynaklanan ihracat zorlukları arasında sıkışıp kaldığı için, krizin belki en aşırı örneğini temsil ediyor. Böylece bu Doğu Avrupa ülkeleri, NEP sırası ve sonrasında Sovyetler Birliği'nde salt içsel ölçekte olup bitenleri uluslararası düzeyde andıran bir «makas krizi»ne kısılmışlardır. Enflasyon artıyor; gazetelerin deyişiyle, enflasyon Doğu'ya göçmektedir. Kendilerini bu krizin etkilerinden yalıtamıyorlar. Kuşkusuz bütün bunlar, 1980 ve 1981 yıllarındaki derinleşen ekonomik kriz ve işçi ayaklanması ile onu izleyen baskılardan bağımsız değildir.

Büyük Depresyon ve savaş yıllarında sosyalistler ve sosyalizm kapitalist krizi memnunlukla karşılamıştı; krizden yana ve

kapitalizme karşıydılar. Şimdiki krizde ise, sosyalist dünyanın kapitalizmin krizine sevinmediği çok açık gözüküyor; gerçekte onlar, krize karşı ve kapitalizmden yana bir tavır alıyorlar. Başka bir deyişle sosyalist dünya, kapitalizmin toparlanması ve hattâ krizin etkilerinin bertaraf edilmesi uğruna elinden geleni yapmaktadır. Bulgaristan Başbakanı Todor Jivkov*****, «Batı ile olan ticarî ve diğer bağlarımız nedeniyle, Batı'daki kriz bizi doğrudan doğruya ve çok derinden etkilemektedir. Bu krizin en kısa zamanda atlatılacağını umuyoruz» sözleriyle, bunu gayet net bir şekilde dile getirmiştir - kriz geçince, sosyalizmin eskisi gibi alışverişi sürdüreceği düşünülüyor. Çin'de ise Deng Şaoping, Amerikan emperyalizmiyle ittifakında ve 2000 yılına kadar Çin'i dünya çapında bir sanayi gücü haline getirmek şeklindeki deklare edilmiş amacına bağlı olarak giriştiği, Çin'i dünya kapitalist ekonomisiyle hızla yeniden - bütünleştirmek denemesinde, gerek kendisi ve gerekse, en azından şimdilik, milyonlarca Çinli adına, son derece açıksözlü davranmaktadır.

Polonya'daki ekonomik ve derken politik kriz ile, Çekoslovakya ve Romanya'daki büyüyen ekonomik krizin yanısıra, Doğu Avrupa ve Sovyetler Birliği'ndeki yaygın ekonomik güçlükler de, ekonomide köklü bir yeniden örgütlenmenin ve buna paralel uyarlanmaların kaçınılmazlaşmakta (Polonya'da, şimdiden kaçınılmazlaşmış) olduğunu gösteriyor. Bu çıkmazın belli başlı kaynaklarından biri, (kendisi de kriz içinde bulunan) dünya kapitalist ekonomisiyle bütünleşme aşısını, COMECON ülkelerinin —Macaristan hariç— esneklikten yoksun ekonomik ve siyasal bünyelerine tutturmaya kalkışmaktır. Çıkmazdan kurtulma yollarından biri, geri çekilmek ve tekrar içe dönerek kopmaya çalışmak olabilirdi. Ne var ki, bu, mümkün olsa bile —ki orası şüphelidir—, ülke içinde, kabul edilmesi olanaksız ekonomik ve siyasal ayarlanmaları gerektirebilir. Kapitalist bütünleşme/sosyalist katılık çıkmazını aşmanın diğer yolu olarak geriye, paradoksal biçimde, kapitalist dünya ekonomisiyle daha da fazla bütünleşmeyi, ülke içinde —uzun vadede siyasal maliyeti belki daha düşük olacak olan— daha büyük bir esneklikle tamamlamak kalıyor. Devrik Kızıl Kmer'lerin bu yüzyılın kalanı boyunca komünizmin ve sosyalizmin adını ağızlarına almamaya yemin ettikleri Kampuçya bir yana, Çin'de ve Vietnam'da bugüne kadar izlenen alternatif de, Kuzey Kore'de Kim Il Sung'un halefinin kendi oğlu olmasını ve eski politikaları sürdürmesini istemeyenlerin benimsediği alternatif de budur.

Şüphesiz bütün bunlar, sosyalizm denemelerinin yanlış ya da yararsız olduğu anlamına gelmiyor. Sosyalist ülkelerin hepsi, halklarının yararına büyük ilerlemeler kaydetmişlerdir. Hepsinde, sosyal hizmetler çok büyük gelişme göstermiştir. Dünya Bankasının «temel ihtiyaçlar» dediklerinin hepsi, sosyalist ülkelerde karşılanmaktadır. Üretimi arttırmışlar, ama üretkenliği arttır-

(*****) Yazarın yanlışlığı. Todor Jivkov Bulgaristan'da Devlet Başkanı (tam adıyla : Devlet Konseyi Başkanı) konumundadır - ç.n.

makta çok başarılı olamamışlardır. Üretimlerindeki hatırı sayılır genişleme, bütün girdilerin seferber edilmesinden gelmiştir Örneğin Çin'i Hindistan ile, ya da Romanya'yı, Bulgaristan'ı, vb., Türkiye veya Yunanistan ile karşılaştırdığımızda, ya da en belirgin olarak Sovyetler Birliği'ni ele aldığımızda şunu görüyoruz : Bu ülkeler, sosyalist bir devrim yapmış oldukları için, bugün kapitalist işbölümüne, yepyeni bir içsel üretim temeli (tek kelimeyle, sanayileşme) ve dışarıda eskisinden tamamen farklı bir pazarlık gücü ile tekrar katılabiliyorlar.

Ancak bu genişlemesine büyümenin belli sınırları vardır ve üretkenliğin yükselmesi yoluyla entansif üretim artışları gerçekleştirilmediği takdirde aşılamayacak olan bu sınırlara, sosyalist ekonomilerin birçoğu 1970 dolaylarında ulaşmış bulunuyorlardı. İşte burada sosyalist ekonomilerin başarı hanesi o kadar dolgun olamamaktadır. Batı teknolojisine başvurmalarının ve içerde ekonomilerini yeniden örgütlemeye çalışmalarının başlıca nedenini, üretkenliği arttırma ihtiyacı meydana getiriyor. Ama son derece önemlidir ki, bu üretkenlik artışı, Doğu Avrupa'nın ve şimdi de Çin'in tecrübelerinin işaret ettiği gibi, önceki dönemlerde sağlanmış olan göreli eşitliğin yitirilmesi pahasına gerçekleştiriliyor.

Dolayısıyla bu sosyalizm deneylerinin, her ne kadar çok önemli ve yararlı olmuşlarsa da, ne içte ve ne de dışta kendilerinden asıl bekleneni yaptıkları söylenemez. Fransız Devrimi köylüleri iktidara getirmediği gibi Sovyet Devrimi de hiç kuşkusuz Rus proletaryasını iktidara getirmemiştir. Uluslararası alanda ise bu devrimler, daha önce anladığımız sosyalizme yol açmamış bulunuyorlar. Özgün olarak sosyalizm, sınıfsız topluma geçiş süreci anlamına geliyordu. Doğu Avrupa'nın «reel sosyalist toplum»larının herhangi bir anlamda sınıfsız topluma geçişi ifade ettiklerini savunmayı sürdürmek ise, bugün imkânsız değilse bile son derece zor gözüküyor. Tam tersine, eğer herhangi bir geçişten söz edeceksek, bunların kapitalizme geçiş içinde bulunmaları çok daha muhtemeldir. Ama kapitalizmin kendisi de kriz - kökenli bir başka geçiş veya dönüşüm içindedir ve ihracat öncülüğünde büyüme yoluyla gerek sosyalist ekonomilerin, gerekse Üçüncü Dünyanın yeni bir uluslararası işbölümüyle yeniden - bütünleştirilmeleri, bu dönüşümün vazgeçilmez unsurlarını meydana getiriyor. Bunların her ikisi de, üretim maliyetlerindeki gerekli düşüşlerin gerçekleştirilmesi yoluyla, bu kriz döneminde sermayenin dünya ekonomisini yeniden örgütleyip yeni bir kapitalist genişleme aşamasının temellerini atma kapasitesine katkıda bulunacaktır. Bütün bunların ve diğer benzeri gelişmelerin dünya kapitalist sisteminin yapısı ve işleyişinde köklü değişikliklere yol açıp açmayacağını şimdiden bilemeyiz, fakat yakın gelecek için bu pek muhtemel gözükmüyor.

SAMİR AMİN

A. G. Frank ve Kriz *

Crisis : In the World Economy (New York, 1980).

Crisis : In the Third World (New York, 1981).

Reflections on the Worla Economic Crisis (New York, 1981).

Bu üç cilt, Frank'ın bizim ortak çalışmamızdaki (Samir Amin, Giovanni Arrighi, Andre Gunder Frank ve Immanuel Wallerstein, *Dynamics of Global Grisis,* 1982) makalesiyle birlikte, 1970'lerde genişleyen dünya krizinin ortaya çıkardığı siyasal ve ekonomik temalara ilişkin tartışmaya çarpıcı bir katkı yapmaktadır. Yazarın çözümlemeleri o kadar yerinde ve incedir ki, vardığı sonuçları kabul etsek de etmesek de, acılı ve belirsizliklerle dolu dönemimizin problemleriyle ilgilenen herkesin bu üç cildi dikkatle okuması çok yararlı olacaktır.

Hiçbir özet Frank'ın tezlerinin zenginliğini yeterince yansıtamayacağı için, ben burada, böyle bir özet yerine, aramızda aşağı yukarı onbeş yıldır kesintisiz süregelen diyaloğu devam ettirmeye çalışacağım.

Paul Sweezy ve Harry Magdoff, Immanuel Wallerstein, ben ve daha birkaç kişi gibi, Frank da, savaş ertesindeki büyük genişlemenin 1960'ların sonlarında tükendiği ve dünya sisteminin birkaç onyıl sürebilecek derin bir yapısal kriz dönemine

(*) Samir Amin'in bu yazısı, **Monthly Review** dergisinin Kasım 1983 sayısından, **Yapıt** Yazı Kurulu tarafından bir cümle eksiğiyle dilimize çevrilmiştir.

girdiği görüşünü öne sürmüş bulunuyor. Bir yandan —Milton Friedman ve diğerleri bir yana— hattâ Paul Samuelson kadar tanınmış standart iktisatçıların bile bu krizin niteliğini ve kendi konjonktürel çözümlemelerinin zayıflığını hâlâ kavrayamadıkları; öte yandan da, geleneksel ve Marksist sol'daki yazarların çoğunluğunun kriz karşısında ya şaşırdıkları, ya da herhangi bir tarihsel bağlamın dışındaki basit genellemelerle yetindikleri hatırlanırsa, Fran'ın katkısının kalitesi daha da etkileyici olmaktadır. Ama kendi kendimizi bu kadar kutlamak yeter! Şimdi, yanıtları hâlâ verilmemiş bazı sorular ortaya atmaya çalışacağim.

Frank, kapitalist gelişmeyi uzun dalgalar çerçevesinde çözümlemektedir. Ancak, bunların önüne «Kondratieff» sözcüğünü eklemenin, Frank'ın —veya Wallerstein'in— çözümlemelerine ne kattığını pek anlayamıyorum. Çünkü Kondratieff dalgaları öyle bir kendi kendini tekrarlayan mekanizmaya bağlanmışlardır ki, bu, yükselme evrelerinin ve onları izleyen yapısal krizlerin herbirinin tarihsel özgüllüğünü açıklayamaz. Hiç şüphesiz Frank bu tuzağa düşmüyor. Somut tarihsel gerçeğe sıkı sıkıya bağlı kalıyor ve böylece, bu şüpheli terminolojinin zararlı etkilerinden kaçınmayı başarıyor.

Kâr oranı sistemin motorunu oluşturduğuna göre, her krizin bir özelliğinin, bu oranda bir düşme olacağı açıktır. Fakat acaba kâr oranındaki bu düşme, krizin bir nedeni mi, yoksa sonucu mudur? Marksizm içindeki bir geleneğe göre krizler, sermayenin organik bileşimindeki bir yükselmenin ve bunun sonucu olarak kâr oranındaki düşüşün kaçınılmaz yan-ürünüdürler. Bu tezin yanlış olduğunu düşünüyorum. Bildiğim kadarıyla, Frank bu tez hakkında açık bir tavır almamıştır; bununla beraber, krize ilişkin çözümlemesinin somut tarihsel niteliği, bu tezin zımnen reddi anlamına geliyor.

Ne var ki, bu tez, zımnen reddedilse de, yine de krizlerin, yani hem genişleme aşamalarını kesen konjonktürel depresyonların ve hem de uzun daralma dönemlerini belirleyen yapısal krizlerin kaçınılmazlığı hakkında genel bir açıklama sunabilmektedir. Ben bu noktada Sweezy'nin öne sürdüğü tezle aynı görüşteyim: Kapitalist üretim tarzı, özünde, talep yetersizliğiyle karşı karşıyadır, çünkü ücretler ve bağımsız üreticilerin gelirleri, üretimin (ve bu üretimin sürdürülmesi için gerekli yatırım mallarının) emilebilmesi için gerekli düzeye doğrudan doğruya entegre edilip tâbi kılınmadıklarından, bu düzeylere «kendiliklerinden» yükselemezler. Ayrıca, bu sonucun kendisini «eşyanın tabiatı icabı» kabul ettirmesi diye bir eğilim de yoktur. Tam tersine. Tarihsel gerçeklik, başka bir deyişle olanca zenginlikleriyle sınıf mücadeleleri (yani, sadece işçilerle burjuvaziyi karşı karşıya getiren yerel mücadeleler değil, aynı zamanda, uluslararası mücadele ve ittifaklar gibi, diğer tabaka ve sınıfları da kucaklayan ittifak ve mücadeleler), kapitalist üretim tarzının bu daimî karakteristiğine, her dönemdeki somut tarihsel biçimlenişini kazandırmaktadır.

Çağımızda büyümenin ve kârların genel dinamiği, emek gelirlerinin merkez ülkelerindeki artışı ile çevre ülkelerindeki durgunluğu ve gerileyişinden oluşan çelişmeli/tamamlayıcı diyalektik tarafından belirlenmektedir. Bu, aynı zamanda benim için, merkez ile çevreyi birbirinden ayıran ölçütü oluşturuyor.

Yapısal kriz evrelerinde, hücuma geçen sermaye, çevredeki ucuz emek havuzunu kullanarak *ve* —bugün olduğu gibi— merkezdeki reel ücretleri düşürerek, kendi kendisini yeniden yapılandırmaya çalışır. Sermayenin krize getirdiği «çözüm»dür bu —yani hiçbir çözüm değildir aslında. Bu nedenle de kriz sürüp gidiyor. Bu çıkmazın aşılıp aşılamıyacağı veya nasıl aşılacağı ise, krizin derinleştirdiği çeşitli çelişmelerin —emperyalistlerarası rekabeti ve Kuzey-Güney rekabetini de içeren, sınıflar ve devletlerarası çelişmelerin— nasıl çözüleceğine bağlıdır. Bundan önceki krizin bir dünya savaşına kadar vardığını hatırlatmaya gerek var mı? Ancak bu keskin çatışma evreleri, aynı zamanda devrimci altüst oluş dönemleridir de. Bu altüst oluşların sosyalizme gidip gitmeyeceği ayrı bir sorudur; ancak her halde bunlar tam anlamıyla birer devrimdirler ve yol açtıkları toplumsal dönüşümlerin boyutları düşünülürse, bunları bunalıma karşı tam anlamıyla «sol» tepkiler olarak değerlendirmek gerekir. Benzeri biçimde, Batı'da sol reformcu, işçilerden yana tepkilerin ortaya çıkması da mümkündür. Bu noktalar, Frank ile benim gelecekteki olasılıklara ilişkin olarak yaptığımız tahminler arasındaki farkları belirlemektedir ve aşağıda tekrar ele alınacaktır.

Frank Doğu'yu (SSCB ve Çin) şöyle çözümlemekte : (a) sosyalist değillerdir; (b) görece kısa dönemler dışında —ve o dönemlerde bile, tercihler sonucu değil, zorunluluklar sonucunda— dünya kapitalist sisteminden «kopma»mışlardır; (c) şimdi ise, sistemle bütünleşmiş (veya yeniden - bütünleşmiş) bulunuyor ve daha da fazla bütünleşmeye çalışıyorlar; (d) sistemle daha fazla bütünleşmeleri beklenebileceği ölçüde, bunalımın çözümünde bir unsur oluşturuyorlar.

Bence bu önermeler gerçeği çok aşırı ölçüde basitleştirmektedir. Frank'ın teorik gerekçeleri, Doğu - Batı ilişkilerini ve hattâ (buradan hareketle ?) Doğu içindeki toplumsal ilişkileri «değer yasası»nın düzenlediği yolundaki muğlak ve genel bir iddiadan öteye geçemiyor. *The Future of Maoism*** (1983) adlı kitabımda, değer yasasının değişik biçimlerini birbirlerinden ayırdederek bu tezin bir eleştirisini geliştirmiştim. Orada, bu biçimlerden her birinin, kendisini yapılandıran farklı sınıf koalisyonlarının bir fonksiyonu olduğunu ve dolayısıyla değer yasasının çevresel kapitalist, merkezî kapitalist, devletçi ve sosyalist şekillerinin ayrımsanabileceğini savunmuştum. Bu önemli bir sorundur, çünkü Doğu'nun toplumsal niteliği ve dünya kapitalist sisteminden «kopma»sı veya bu sistemle «bütünleşme»si

(**) Maoizmin Geleceği - ç.n..

hakkında benim yaptığım değerlendirmeler, buradan kaynaklanıyor.

SSCB'nin sosyalist olmadığını (ki bu, benim de görüşümdür) teslim etmek, Bettelheim gibi onun kapitalizmin bir «varyantı» olduğuna hükmetmeden de mümkündür. Bettelheim'ın yaptığı, bana, gerek 1917 devriminin siyasal ve ideolojik tabiatını, gerekse o Ekim altüst oluşunun ortaya çıkardığı yeni, sınıflı üretim tarzının —kapitalizme indirgenemiyecek olan— özgüllüklerini ortadan silen bir indirgemecilik gibi geliyor. Dolayısıyla bu sistemin krizi —yani, entansif birikime geçişi gerçekleştirememesi— kendine özgüdür. Ayrıca, «Deng çizgisi» Sovyet «revizyonizmi»nin bazı özelliklerini andırsa da, Çin sisteminin toplumsal tabiatının gene de Sovyet sistemindekinden ayırdedilmesi gerektiğine inanıyorum.

Fakat Frank'ı, işlemediği bir suçtan ötürü mahkûm ediyor olmayalım? Sakın Frank sadece, SSCB ile Çin'in kendilerini [kapitalist sistem ile] «yeniden - bütünleştirmek» istediklerini ve muhtemelen de bunu gerçekleştireceklerini söylüyor olmasın? Bu bile bana şüpheli bir hipotez gibi geliyor. SSCB, ve belki de Çin, kendi (özgül) krizini Batı'dan daha fazla teknoloji ithal ederek aşmak isteyebilir. Ama bu tür bir ithalat, ancak çok büyük boyutlarda gerçekleştirildiği ve derin içsel dönüşümlerle elele gittiği takdirde, Doğu'nun şimdiki güçlüklerinin üstesinden gelmesine yardımcı olabilir. Ne var ki, gerek SSCB'deki hâkim sınıfın, gerekse kaderi herşeye rağmen henüz liderlerinin kaderine sıkı sıkıya bağlı olan Çin halkının çıkarları, böyle bir gelişmeye karşıdır. Frank'ın zıt yöndeki soyut ve mutlak beyanları bir yana, «milliyetçilik» —özellikle Çin'deki tezahürüyle— tamamen olumsuz görülemez. Pratikte bu, Çin'in (ve diğer bazı Doğu ülkelerinin), liderlerinden bazılarının bu konudaki hayalleri ne olursa olsun, sistemden —kelimenin tam ve gerçek anlamıyla— kesinlikle çıkmış olduğu gerçeğinin yansımasıdır. Tam da bu kopuş'undan ötürü —ve bunun ne ölçüde olayların zoruyla cereyan ettiğinden bağımsız olarak— Çin bugün özerk ve öz-merkezli*** bir toplumdur. Başka bir deyişle, dünya kapitalist pazarında taraf olabilir, ama dünya kapitalist sisteminde değil.

Frank'ın Güney'deki toplumsal gerçekliğe ve mevcut eğilimlere ilişkin çözümlemelerine neredeyse yüzde 100 katılıyorum; ancak bu bölgeye ilişkin (örtük) «kehanet»lerini paylaşmamaktayım. Frank, yarı-sanayileşmiş ülkelerden (Brezilya, Meksika, Arjantin, Hindistan, vb.) başlayıp tarımsal sanayi ve madencilik ülkelerinden geçerek «dördüncü dünya»ya**** kadar uzanan bir ıskala boyunca verdiği zengin örneklerle, çevresel kapitalist genişlemenin özgüllüğünü kanıtlıyor. Örneğin Bill Warren'in hatalı görüşlerinin tersine, Frank şunları göstermekte : (1) Merkezde, emeğin millî gelir içindeki payının sabit kal-

(***) «Auto-centric and autonomous» deniliyor - ç.n..
(****) En yoksul ülkeler grubu kastedilmektedir - ç.n..

mak eğiliminde olmasına karşılık, periferide, kapitalist genişleme her zaman süper-sömürüye dayanır; (2) bu eğilim, kriz evrelerinde, krize kapitalist bir çözüm bulma çabasının ifadesi olarak sermayenin dünya ölçeğinde yeniden mevzilenmesiyle, daha da şiddetlenir; (3) kendisi de bu aşırı-sömürüden yararlandığı için, Güney'deki burjuvazinin «kopma»ya ne gücü vardır, ne de hevesi. Bütün bunlar gayet açık. Öyleyse Frank kendi «bağımlılık teorisi»nin özeleştirisine niçin girişiyor? Ben, hiç olmazsa Frank'ın, hiçbir zaman çevresel kapitalizmi salt «dışsal» çelişme gibi birşeye indirgeme tuzağına düştüğünü sanmıyorum.

Benim Frank'la ayrılıklarım, tümüyle farklı bir düzlemde yer almaktadır. Çünkü ben üçüncü dünya burjuvazilerinin, milliyetçi hareketin (Nasırcılık, Tanzanya, Angola gibi) en ileri örneklerinde bile, hiçbir zaman [dünya kapitalist sisteminden] kopmadıklarını kabul ediyorum. Hattâ bu konuda daha da ileri giderek, kendisine hedef olarak «öz-merkezli» fakat «kopmamış» bir ekonominin inşasını alan burjuva radikal eğilimin başarısızlıkla son bulacağını ve hiyerarşiye uymayı kabullenen «komprador» eğilimin ergeç ağır basacağını söyleyebilirim. En yeni kılığıyla malî sermayenin —IMF/Dünya Bankası/Alacaklı Banka Konsorsiyumları üçlüsünün— sürüklediği bu «yeniden - kompradorlaşma», yalnızca «dördüncü dünya»nın (bir kısmı zaten yeni sömürge/komprador konumlarından sıyrılmaya bile kalkışmamış olan) en güçsüz ülkelerini değil, aynı zamanda ve özellikle yarı-sanayileşmiş ülkeleri hedef alıyor (Meksika, Brezilya, vb.nin iflası ortadadır). Frank bu süreçleri kusursuz biçimde çözümlüyor. Dolayısıyla burada da şüpheli kavramlara başvurması büsbütün talihsizliktir. «Yarı-çevre» kategorisi, örneğin, bana şu nedenlerden ötürü yanıltıcı gelmekte : (1) Yukarıda belirtildiği gibi, merkez ile çevre arasındaki ana fark, ücret eğilimleriyle ilişkilidir; (2) esas olarak, merkezdeki ücretler verimlilikle birlikte yükselme eğilimindedir, oysa çevredeki ücretler yükselmezler veya verimlilik artışlarının gerisinde kalırlar; (3) «yarı-çevre»deki ücretler çevredekilere benzer bir tarzda hareket ettiği ölçüde, varolabilecek diğer farklılıklara rağmen, «yarı-çevre» diye birşeyden söz edilemez.

Ben, üçüncü dünyadaki tarihsel solun da, burjuva radikalizminin çoktan iflâs etmiş tezlerine sımsıkı sarılmış olduğu için, gerçek bir alternatif oluşturmadığını kabule hazırım. Ama bu, krizin «uluslararasılaşma/kompradorlaşma» dışında bir çıkışının olmadığı anlamına mı gelmektedir? İşte burada, Frank ile yollarımız ayrılıyor. Üçüncü dünya halklarının bu kadere karşı başkaldırışı, bugün derinden derine duyulan bir homurtuyu çok aşmış, serpilen bir gerçeklik olmuştur. Burjuva radikalizminin (örneğin Nasırcılığın) ve bu yıpranmış bayrak etrafında toplanmış olan solun tarihsel sınırlarından ötürü, değindiğim bu isyan şüphesiz bulanıklık ve kargaşa içindedir. Frank'ın varlığına işaret etmekten öteye geçmediği «dinî canlanış»ın izahı da kısmen burada yatıyor. Ama bu, elbette ki çocuk düşürmeye de dönüşebilecek (ve bu takdirde, yeniden - kompradorlaşmaya da

yol açabilecek), ama devrimci bir sonuç da doğurabilecek olan bir sürecin, yalnızca ilk aşaması değil midir? Bu hareketin ortaya çıkaracağı halk iktidarı [dünya sisteminden] kopmak zorunda kalacaktır... Şüphesiz ki bu, hiçbir yerde tarihin sonu demek olmayacaktır; Paul Sweezy'nin verdiği adla bu «devrim-sonrası» toplumların belirsiz geleceği, bizi daha çok uzun süre meşgul edecek.

Bu perspektiften hareketle ben, «milliyetçilik» konusunda da Frank'tan farklı bir değerlendirmeye sahibim. Frank, milliyetçiliği, bir burjuva ideolojisidir ve krizin burjuva çözümünün ayrılmaz parçasıdır diye kestirip atıyor. Ben ise, üçüncü dünya burjuvazilerinin kelimenin doğru anlamıyla *anti-millî* olduklarına ve kompradorlaşmayı kabulleneceklerine; buna karşılık halkın tek tek kendi millî toplumlarını değiştirme ve dünya sisteminden bir çıkış yolu bulma şeklindeki, elele giden iki amaç uğrundaki mücadelesinde milliyetçiliğin halkın müttefiki olduğuna inanıyorum. Bu devrimden sonra yeni bir «burjuvazi»nin (bu terim kesinlikli değildir çünkü aslında yeni bir hâkim sınıf demek istiyoruz) iktidara yerleşebileceğini ise, tabii inkâr edecek değilim.

Gelişmiş kapitalist ülkeler arasındaki ilişkilerin geleceği konusunda Frank'ın duyduğu derin tedirginliği paylaşıyorum. Bugün ABD, Japonya ve Avrupa'yı (yoksa Avrupalar mı?) bölmekte olan çatışmalar nereye kadar gidecek? İleri kapitalist dünyadaki genel karşılıklı-bağımlılık, (mutlaka 1914 ve 1939'daki gibi bir savaşla taçlanmasa da) karşılıklı uzaklaşmaya ve korumacı bir çatışmaya mı dönüşecek? Ne gibi ittifaklar beklenebilir? Bir tarafta ABD, Japonya ve onlara katılan Çin, öteki tarafta da Doğu'daki yarısıyla birlikte Batı Avrupa mı olacak? Avrupadaki hangi siyasal eğilimler bu tarafa daha yatkındır - sol mu, sağ mı? (Fransız Sosyalistlerinin Atlantikçiliği ve yumuşamacı savaş aleyhtarı hareketin belirsizlikleri, bir bakıma sürpriz olmadı mı?)

Bunlar ve pekçok diğer soru, yanıt beklemektedir. Gelecekteki gerçek siyasal ve toplumsal mücadelelerin gelişmesi gerektirdiğinde, bu konulardaki tavrımı değiştirmekten korkmadan, bu soruları tekrar tekrar inceleyebilirim.

Bu noktada Frank ile aramızdaki görüş ayrılıkları açık olmalıdır. Ona göre bunalım, kapitalist sistemin Güney'e ve Doğu'ya doğru genişlemesinde bir adımı oluşturuyor. Oysa ben bunalımı, sosyalist geçişte bir aşama olarak görüyorum. Ancak bu, kötümserliğe karşı iyimserlik gibi, bir mizaç meselesi olarak algılanmamalıdır. Ayrılık başka bir düzeyde : Doğu'nun tanımında —Frank'ın bizi inandırmak istediği gibi kapitalistimsi mi, yoksa benim savunduğum gibi kapitalist-olmayan bir unsur mu olduğunda— ve Güney'in geleceğine ilişkin öngörülerde —üçüncü dünya halklarının kapitalizmin genişlemesini kabul mü edecekleri, yoksa red mi edeceklerinde— yatıyor. Hiç şüphesiz benim sosyalist geçiş anlayışımın, bu konuda Doğu'dan yayılan anlayışla, yani bu geçişin zigzagsız, geniş ve refah bir

yol oluşturduğu görüşüyle hiçbir ortak yanı yoktur. Bana göre geçiş, sonuçların belirsizliğinin egemen olduğu tarihsel bir aşamadır — kapitalizme muhtemel bir dönüş anlamında değil (devrim-sonrası toplumlar için bu olasılık pek yoktur), ama tam olarak neyin inşa edildiği noktasında bir kesinliğin olmadığı anlamında.

HALİL BERKTAY

Taner Timur'un Yazısı Üzerine Bazı Düşünceler

Hemen belirtmek isterim ki bu, sadece veya hattâ öncelikle bir eleştiri notu değildir. Nedense bizde insanlar, tartışmada net ve köşeli olmaktan çekindikleri gibi, başka birinin çalışmasına katıldıklarını *söylemeye;* onun ortaya attığı bazı noktaları kuvvetlendirmek istediklerini veya bu noktalardan yola çıkarak düşünmeyi sürdüreceklerini *açıkça belirtmeye* de çekiniyorlar. Birinci tutum, fikirlerin çatışması yoluyla yanlışlardan arınmayı; ikinci tutum ise doğrular etrafında birleşmelerin, sentezlerin oluşmasını güçleştiriyor. Ben, Taner Timur'un *Yapıt*'ın 5. (Haziran - Temmuz 1984) sayısında yayımlanan «Batı İdeolojisi, Irkçılık ve Ulusal Kimlik Sorunumuz» başlıklı yazısının birçok önemli tesbit ve yönelimini benimsiyorum. İkincil kalan sorularıma geçmeden önce, neleri paylaştığımı biraz da açarak ve belki Taner Timur'un görece somut bir anlatımla yetinmiş olduğu yerlerde daha genel formülasyonlara büründürerek tek tek sayacağım.

(1) T. Timur'un, XIX. yüzyılda Batı'nın, azgelişmişleşme süreci içindeki Osmanlı toplumunun hemen *bütün* güçleri üzerinde, sadece ekonomik ve siyasal bir üstünlüğe değil fakat aynı zamanda ideolojik ve kültürel bir hegemonyaya sahip olduğuna işaret etmesini, çok anlamlı buluyorum. İmparatorluğun hâkim sınıfının Batı önünde dize gelen teslimiyetçi kesimi açısından bu hegemonyanın tezahür ve sonuçlarını, oldukça iyi biliyor sayılırız. Bu Osmanlı ve Osmanlıcı yönetimin dışında kalan Milliyetçiliğin ise, literatürde daha çok, Batı kapitalizm/emperyalizmine zıtlığı üzerinde durulmuş; esas olarak doğru olan

bu vurgu çerçevesinde, sözkonusu Milliyetçiliğin zaaflarının eleştirisi zaman zaman eksik kalabilmiştir. Oysa, birbirleriyle mücadele eden zıtların aynı zamanda içiçe geçmesi ve birbirini etkilemesi de doğaldır gerçekten. Taner Timur'un, gerek Batı antropolojisindeki ırkçı damarın, gerekse Orta Asya Türklerine yüklediği «yönetici millet», «asker millet», «ordu - millet» karakteristiklerini tarihdışı bir tarzda kalıplaştırıp, değişmez bir «etnik tabiat» içinde gizemlileştiren Batı Türkolojisi damarının, özellikle XIX. yüzyıl Milliyetçiliğimize (ama aynı zamanda onun aracılığıyla, zayıflamış ve arka plana itilmiş olarak da olsa, hattâ 1920'lere) nasıl uzandığına ilişkin ayrıntılı açıklamaları, bu bakımdan eksik bir boyutun tamamlanmasını ifade ediyor.

(2) Bence Taner Timur, böyle bir «resepsiyon»u mümkün kılan koşul hakkında da, Osmanlı toplumunun azgelişmişlemesi ve Türklerin uluslaşması sürecinin *özgüllüğü* etrafında dönen, ilginç bir saptamada bulunmuştur. Adıgeçen azgelişme/uluslaşma süreci, şimdiye kadarki literatürde daha çok, geçmişte veya bugün dünya kapitalist sisteminin «periferi»sinde yer alan bütün diğer bölge, ülke ve halklarla *ortak* yönleri ve bu yönlerin beraberinde getirdiği *genel* (burjuva-demokratik, ya da anti-emperyalist ve anti-feodal) görevler açısından işlenmiştir. T. Timur ise, kanımca bu genelliği gözden kaçırmaksızın, Türklerin aynı zamanda feodal bir imparatorluk içinde başka milletleri yönetmek *ve* başında bulundukları bu eşitsiz yapıyı Batı sömürgeciliğinin siyasal ve askerî hamlelerine karşı savunmak durumunda kaldıklarına dikkat çekiyor. İster istemez bu, Osmanlı *devletini* parçalanmaktan korumaya ve o diğer milletleri yönetmeyi sürdürmeye çalışmak anlamına da gelmiştir. Bir kere, şu veya bu ölçüde gelişen bir çevre kapitalizmi zemini üzerinde genel olarak Milliyetçilik çağına girildikten, yani ayaklanan ve bağımsızlık isteyen milliyetlere karşı klasik feodal Osmanlı «nizam-ı âlem» ideolojisiyle direnmek imkânsızlaştıktan sonra, Türk Milliyetçiliğinin yeni «üstünlük» gerekçelerine ihtiyaç duyması ve bunları Batı'da hazırlanmış teorilerden ödünç alması, işte bu koşullarda gerçekleşiyor. Ve kuşkusuz bu, Milliyetçiliğimizin her yeni ve öncekilerden daha ileri dalgasının, bir süre sonra şu veya bu emperyalizme âlet olmasını da kolaylaştırmıştır - Taner Timur haklı olarak bu bağlamda, Almanya ile İttihatçılar arasındaki ilişkiye parmak basıyor.

(3) Buradan *bir başka özgüllük* de türemektedir : Osmanlı İmparatorluğu ile onun yerini alan Türkiye Cumhuriyeti arasındaki ilişkinin özgüllüğü. Taner Timur, henüz Osmanlı İmparatorluğunun bağrında gelişen Türkçülüğü ve hattâ onun görece geç dönem varyantı olan İttihatçı Türkçülüğünü, Millî Kurtuluş Savaşıyla birlikte yeniden - şekillenen Milliyetçilikten önemle ayırırken, en azından Kemalizmin 1930'ların başlarına kadarki ilk dönemini, esas olarak Osmanlılıktan ve Osmanlıcılıktan bir *kopuş*, bir *yadsıma* olarak görüp savunuyor. Bu tutum Timur'un yorumunu, genç Cumhuriyetin «Osmanlı'nın aynen devamı olduğu (ve bu yüzden 'kötü' sayılması gerektiği)» yolun-

daki iddialardan ayırıyor. Öte yandan T. Timur, ikincil olarak şöyle bir devamlılık unsurunun varlığını da gerçekten göstermiştir : Türk Milliyetçiliği, Kemalist biçiminde ve döneminde dahi bütünüyle sıyrılamıyor, doğuşunu çevreleyen iç-dış koşulların lekelerinden. Etkiliyor Türkçülük, yeni arayışları, tarihsel kökenlerin araştırılmasının sırf bir *etnik* kesintisizlik peşinde koşmaya indirgenmesi yönünde; ve ırkçı bir tortu hep kalıyor geriye, 1930'ların resmî Tarih Tezi'ne, «üstünlük» arayışlarına, «16 devlet» ve «ordu-millet», vb. efsanelerine damgasını vuran. (Daha da sonra buralardan hangi özerk terör odağının ideolojisinin beslendiğini hep biliyoruz.) Şimdi, Taner Timur'un, Osmanlı ile T.C. arasında uzanan devamlılık unsurlarının *bu* yönünü bir olumsuzluk olarak değerlendirdiğini görüyoruz ki, bence bu da haklı ve sağlıklıdır. Haklıdır, çünkü Cumhuriyet ideolojisinin daha saf bir burjuva radikalizmi olmasını önleyen bir yandır bu. Sağlıklıdır, çünkü günümüzde yaygınlık kazanan bir başka iddiaya, «Cumhuriyetin Osmanlı'dan fazla koptuğu için kötü olduğu» teorisinin zıddına işaret ediyor : Taner Timur'un çözümlemesi, Cumhuriyetin Osmanlı'dan *yeterince kopmadığı* ve —Osmanlı döneminde ırkçı Batı ideolojisinden devralınmış— bazı eski zihnî yapıları *maalesef* (önce alttan alta, sonra dalga duruldukça daha açıktan açığa) sürdürdüğü anlamına gelmektedir.

(4) Biraz daha özele, 1930'ların resmî Tarih Tezi'nin içeriğinin daha somut eleştirisine geçecek olursak, bu teorinin (a) İslâmiyete geçişin Türkler açısından bir gerileme ve yozlaşmayı değil, tam tersine bir sıçrama ve ilerlemeyi, büyük bir sosyal devrimi ifade ettiği; (b) «Türk» adıyla anılan oldukça karışık kavimler topluluğunun pre-kapitalist toplumsal örgütlenmesinin Büyük Selçuklu ve Anadolu Selçuklu halklarından da geçerek Osmanlı İmparatorluğunun XVI. yüzyılında en yüksek noktasına ulaştığı... gibi iki temel önermeyi kavramaktan uzak kaldığı açıktır. Dolayısıyla, Taner Timur'un bu doğrultudaki imâlarına da katılıyorum. Gerçekten bana göre Türklerin kapitalizm-öncesi tarihi, Orta Asya kabile toplumundaki başlangıçlarından itibaren Feodalizme doğru zigzaglı bir ilerleyiş olarak kavranmak zorundadır. Sürekli olarak doğudan batıya kayan bir dizi coğrafî mekân değişikliği bouyunca uzanan bu sürecin gerçek içeriği, başka kavimlerin benzer ilerleyişlerinden çok farklı değildir : İlkel topluluğun sınıflara bölünmesidir; gerek klanların kendi içlerinde ve gerekse klanlar-arası alanda tahakküm mekanizmalarının doğup gelişmesidir; nihayet devletin zuhurunun, yerleşik tarımın artı-ürününe sistemlice elkoyma yöntemleriyle içiçe olgunlaşmasıdır. Ve sürecin tamamı, bütün olarak bakıldığında bir yükseliştir - kesintisizlik ya da düz-evrim anlamında değil, Gordon Childe'ın belirttiği gibi, hiçbir dalga çukurunun bir önceki benzeri kadar aşağılara düşmemesi, her yeni dalga tepesinin ise, sol selefinden daha yükseklere ulaşması anlamında. Çok kısaca özetlediğim bu çerçeve içinde, gerek Orta Asya başlangıçları, gerek İslâmiyete geçiş, gerekse Osmanlı «doruğu», artık etnik görüntüsünden arındırılıp sosyo-ekonomik temelleri-

ne oturtularak gizemsizleştirilmiş bir bütünlüğün birbirlerini tamamlayıcı parçaları olarak yer alabiliyorlar.

* * *

Aynı çerçeve içine, Taner Timur'un yazısının katılmadığım ya da belirsiz bıraktığım ve dolayısıyla hatalı görüşlere belli bir hayat alanı tanıdığına inandığım yanlarının kısa eleştirisini de oturtabilirim sanıyorum. Önce bir gözlemde bulunayım : Türklerin tarihine ilişkin teorilerin eksiksiz bir şekilde irdelenmesinin zorunlu önkoşulu, irdeleyicinin kendi kafasında sözkonusu tarih hakkında azçok bütüncül bir tablonun bulunması; başka bir deyişle, irdeleyicinin nerede durduğunun net bir şekilde belirlenmiş olmasıdır. Düşüncelerin evrimi ve örtüşmelerini yetkin bir tarzda toparlayan Taner Timur'un, o düşüncelerin etrafında döndüğü gerçek Tarih konusunda kendi teorisini formüle etmemiş olduğundan endişeliyim. Bu eksiklik, yazarın Osmanlı tarihinin «önü» ve «arkası» ile ilgili pasajlarına şu biçimlerde yansıyor :

(1) Taner Timur, Orta Asya'ya yönelişte doğrunun nerede bitip yanlışın nerede başladığını berraklaştırmamaktadır. Evet, Orta Asya'daki yaşam düzeyini idealize etmek, Engels'in «askerî demokrasi» dediği aşamanın yağma savaşçılığını yüceltmek ve hattâ bugüne uyarlanmış bir kaba kuvvet fetişizmi ideolojisinin çıkış noktasına dönüştürmek tamamen yanlış ve bilim—dışıdır- ama, yorumun içeriğinden bağımsız olarak, Türklerin tarihinin başlangıçlarını Orta Asya'da aramakta da, bizatihî yanlış bir şey var mı acaba? Sonuç olarak, bir noktadan itibaren İslâm uygarlığı dairesine giren Türkler (ya da, aslen Türk olmamakla birlikte ilk Türklerle aralarında oluşan kabilesel hâkimiyet/tâbiyet ilişkileri nedeniyle sonradan Türk adını alan, Oğuzlar ve benzeri topluluklar), XI. yüzyıldan itibaren bu alanda —Fuat Köprülü'nün deyişiyle— «askerî aristokrasiye müstenid devletler» kurmadılar mı? Ve bu askerî aristokrasinin kökenleri, İslâmiyetin kabulünden önceki aşamada kabile toplumunun bağrında yükselen savaş şefleri zümresinde değil midir? Dolayısıyla, Orta Asya'nın atlı göçebelerinin çobanlık ve yağma ekonomisi ile buna bağlı toplumsal örgütlenmesinden bazı özelliklerin Osmanlı düzenine uzanışının, idealizmden de, ırkçılığa açılan bir etnisizmden de uzak, sosyo-ekonomik düzlemde hem devamlılığı, hem değişmeyi hesaba katan bir teorisi kurulamaz? Dahası, böyle bir (tarihsel materyalist) teorinin ön hazırlıkları, önce XIX. yüzyıl Türkçülüğünün, sonra İttihatçı Türkçülüğünün, daha da sonra Cumhuriyet döneminin milliyetçi - burjuva tarihçiliği tarafından bugünlere taşınagelmemiş midir? Örneğin Osmanlı İmparatorluğu ile Orta Asya arasında, önce sırf etnik düzeydeki bir bağlantının farkedilmesi dahi, o ana kadar yalnız İslâm tarihinin bir parçası sayılagelen Osmanlı'ya bakışı görece laikleştirmek bakımından *ileri;* yukarıdaki gibi, artık etnik düzeyi terkedip temele inen bir devamlılık teorisinin kapısını aralaması bakımından ise *hazırlayıcı* bir adım oluşturmuyor muydu?

Taner Timur'un yazısının bu gibi sorulara açıklık getirmeyen belli boşluklar taşımasının bir nedeninin de, mükemmelliyetçilikten kaynaklandığını düşünüyorum. Bu mükemmelliyetçilik, çağdaş kavrayışlara kıyasla ilkel kalan çeşitli eski tarih teorilerinin kendi aralarındaki gerilik - ilerilik farklarını yokediyor ve olanca kusurlarıyla birlikte milliyetçi tarihçiliğimizin bir dönem boyunca bilimsel gelişmenin başını çektiği gerçeğini silikleştiren bir rol oynuyor. Hattâ bir yerde, gelişme değil gerileme olduğu fikri dahi karşımıza çıkmaktadır : XIX. yüzyıl öncesindeki Osmanlı tarih anlayışının «evrensel»liğine kıyasla, «yenilgilerle beraber» beliren «Osmanlı - İslâm» çerçevesi ve XX. yüzyıl başlarında da «Hilafet tarihinin yerini Türk tarihi(nin) al(ması)», Taner Timur'a göre, «1930'lara kadar pergelin devamlı küçülmesi»ni yansıtıyor (*Yapıt,* sayı 5, s. 29 - 30). Ne kadar yanlış! «Evrensel» denilen Osmanlı «tarih» anlayışının evrenselliği, tüm insanlığı cihan padişahının tebaası olarak eşitleyip tarihin konusu dışında tutmaktan ibaretti; dolayısıyla «tarih»selliği de, tüm tarihi Allah'ın ve padişahın yaptığı dogmasından ibaret. Demek ki Tarih yoktu aslında; çünkü gelişme, değişme, hareket değil, ezelî ve ebedî bir donmuşluk tablosuydu kafalardaki. Bunun karşısında, zaman içinde belli bir anda —diyelim 1903 yılında— mevcut Osmanlı kurumlarının, gökten zenbille inmeyip ya da harfi harfine Kur'an'dan alınmayıp, tâ Orta Asya'dan başlayarak adım adım evrilmiş oldukları yolundaki —verdiğimiz tarihte Akçura tarafından anahatları çizilen— teori, birinci olarak *din-dışı bir nedensellik* nosyonunu, ikinci olarak da *gelişme* nosyonunu içerdiği için, pergelde muazzam bir açılımı simgelemiştir. Çünkü bu sıçramadan itibaren, sözümona «evrensel» tarihin Osmanlı sülâlesinin öyküsüne indirgenmişliğinin yerini, birinin gerçekliğinin kabulü hepsinin gerçekliğinin kabulü demek olan ayrı ayrı millî tarihlerden örülmüş bir dünya tarihinin almasının önünde ciddî bir zihinsel engel kalmıyordu artık. Hemen ekleyelim ki, Batı'da da, Ortaçağ Kilisesinin merkezini oluşturduğu «Hıristiyan âlemi»nin kozmopolitizminin, Yeniçağ'ın başlangıcında millî devletlerin, millî ideolojilerin ve millî tarihlerin billûrlaşmasıyla parçalanmasından yakınanlar yok değildir, ama bu, atılan adımın bir ilerleme olduğu ve o koşullarda ilerlemenin sadece bu yoldan mümkün olduğu gerçeğini değiştirmiyor. Genel yöntemi gözönünde bulundurulduğunda, böyle bir tuzağa düşmüş olmak, Taner Timur açısından bir tutarsızlığı meydana getirmektedir.

(2) Bir diğer tutarsızlık, T. Timur'un Osmanlı döneminin «arka ucu»na, yani Osmanlı ile Osmanlı-sonrası arasındaki ilişkiye değgin gözlemlerinde seziliyor. Yazar bir yerde, XIX. yüzyılın Türkçü tarihçiliğinin «İslâma ve Araba karşı kuşku, güvensizlik ve hattâ düşmanlık yaratmış ve böylece hem kendi tarihimizle hem de yaşadığımız bölgeyle bağlantıyı kopar(tmış)» olmasından yakınmaktadır (s. 24). Yukarıda eleştirdiğim «pergelin küçülmesi» yorumuyla birlikte bunun da, hele günümüzün İslâmiyet ile *ideolojik* bakımdan uzlaşmaya yatkın ortamında,

feodal bir ekonomik temel üzerinde yükselip Osmanlı İmparatorluğunda kurumlaşan İslâm *cemaat*inin ve cemaat ideolojisinin çeşitli uluslaşma süreçlerince tarihe gömülmesinden bir şikâyet gibi anlaşılmasından korkarım. Oysa az önce bir başka bağlamda da değindiğim gibi, bu göçüş kaçınılmazdı. Türkiye'nin Arap âleminden görece kopmuşluğunun ardında, son tahlilde maalesef, Türk toplumunun göreli ileriliği ve Arap toplumlarının göreli geriliği gerçeği yatıyor. Bu da gelip, Kemalist Devrime denk bir sıçrayışı diğer Müslüman Orta Doğu ülkelerinin yaşamamış olmalarına, dolayısıyla da uluslaşma süreçlerimiz arasındaki eşitsizliğe dayanmaktadır. Aslında sözkonusu kopukluk günümüzde, ancak ve ancak Arap toplumlarının burjuva - demokratik devrim görevlerinin gerçekleştirilmesinde Türkiye ile aralarında mevcut arayı kapatmalarıyla giderilebilir. Gelgelelim bugün bazı fikir cereyanları *tam tersini*, yani Türkiye'nin geri gitmesi yoluyla aranın kapatılmasını gündeme getirmektedirler. Bu yaklaşımı çağrıştırmaktan ne kadar uzak durursak o kadar iyi olur kanısındayım.

(3) Son olarak, Taner Timur'un, XIX. yüzyıl milliyetçiliğimizin başka bir yol tutup, Türklerin tarihine tam anlamıyla bilimsel bir yaklaşımı daha baştan benimsemesini mümkün görerek, «kaçırılmış olan» bir «tarihî fırsat»tan söz etmesini, biraz idealist bulduğumu belirtmek isterim. Kendi anlattığı her şey, gerçekte böyle bir «fırsat»ın olmadığını ortaya koyuyor. En başta, bir sınıfsal sorun gelmektedir : T. Timur'un istediği gibi bir anlayış ve teorinin taşıyıcısı, hangi sınıf ya da sınıfsal öncü olacaktı? Burada, şu yazdıklarımızı temellendiren metot ve teorinin gerçek sahibi olan kesimin, XIX. yüzyıl Osmanlı toplumunda mevcut bile olmadığı için, milliyetçi - burjuva tarihçiliğini daha o anda aşmasının da gündeme gelemeyeceğini hatırda tutmak gerekiyor.

NURİ KARACAN

"Yüz Yıllık Pahalılık" Üstüne

Tevfik Çavdar, Yüz Yıllık Pahalılık *(Ülke Yayınları; Ankara, 1983). 231 sayfa, 350 TL.*

Tevfik Çavdar'ın kitabının başlığı sizi iki bakımdan yanıltabilir. (1) Pahalılık, yüzyıllık bir dönem içinde ele alınmamakta; inceleme dönemi Muhteşem Süleyman ile başlamakta ve 1982 yılında sona ermektedir. Ne var ki, arada, 1560 yılından 1880'e atlanmaktadır. (2) Pahalılık, enflasyon anlamında değil, nakdî geliri enflasyondan hızından daha yavaş artan kitlelerin yoksullaşmasını vurgulamak için kullanılmaktadır. Ne var ki Dil Kurumu *Türkçe Sözlük* (Genişletilmiş 7. Baskı), pahalılık'ı «fiyatların genel olarak yükselmesi, fiyat artışı» olarak tanımlıyor. Zaten Çavdar da, kitabının başında enflasyonla pahalılık arasındaki farkı önemle vurguladıktan sonra, kitabında kullanım bakımından bu iki terim arasında pek ayrım yapmıyor.

Çavdar'ın tezi çok kısa olarak şöyle özetlenebilir : Muhteşem Süleyman dönemi de dahil, pahalılık, kitlelerin yoksullaşmasına, gelirler arasındaki farkın artmasına yol açmıştır. Yapılan şey, Türkiye'de kapitalizmin çözümlemesi değildir, çünkü son yüzyılda kitlesel yoksullaşmaya yol açan süreç, kapitalizm-öncesi dönem (Sultan Süleyman dönemi) için de geçerlidir. Bu bir Marxist çözümleme de değildir, çünkü sınıf ve sömürü söz konusu değildir. İktisadî sistemden bağımsız, parasal bir yaklaşımdır.

Kitleleri yoksulluğa iten sürekli enflasyon nereden kaynaklanmaktadır? Çavdar bu konuda kararsızdır. Neden olarak bazan ekonomik bağımlılık (s. 119), bazan piyasa ekonomisi (s. 128),

bazan iktidarca alınan ekonomik kararlar (s. 206) gösterilmektedir. 206'ncı sayfayı izleyen açıklamalar, son iki nedenin ağırlık kazandığını göstermektedir. Ne var ki, getirilen açıklamalar sistematik olmaktan uzaktır ve yeteri kadar açıklayıcı değildir.

Ele alınan dönemde, ekonomik bağımlılık derecesi ile enflasyon hızı arasında doğru orantılı bir bağıntı gösterilmiş değil. Açıklayıcı neden olarak piyasa ekonomisi tezi de inandırıcı değil, çünkü Türkiye'de piyasa ekonomisinin egemen olduğu bazı dönemlerde enflasyon haddinin neden yüksek, bazı dönemlerde neden düşük olduğunu açıklamıyor. Ayrıca, piyasa ekonomisinin egemen olduğu diğer pek çok ülkede enflasyon haddinin neden çok daha düşük olduğunu açıklamıyor. Benzer şekilde, siyasal iktidarların, bir süre sonra oy isteyecekleri «dar gelirli yığınları» hep güç duruma düşürecek kararlar almalarını açıklamak da güç. Buna yol açan şey siyasal iktidarın yapısı mı?

Sürekli enflasyona yol açan «ekonomik politika»nın yazarca sıralanan niteliklerinde de oldukça gevşek noktalar var. Örneğin, ithal ikamesi politikası. Çavdar'a göre «Planlı dönemin ithal ikamesine öncelik tanıyan sanayileşme politikası, sanayiin gereksindiği ara malı sorununu bir ölçüde çözmesine karşın, ölçek meselesinde yetersiz kalmış ve dışa kapalı, korunmuş bir sanayileşmenin getirdiği yüksek fiyat ve tekelleşmeleri de teşvik etmiştir. (Bu da) sanayi ürünlerinin yurtiçi fiyatlarını kabartmıştır.» (s. 210). Ne var ki, ithal ikamesinin alternatifi olan liberal dış ticaret politikası hem ulusal sanayileşmeyi önleyecek, hem de elde çok sınırlı döviz rezervi bulunduğuna göre, TL.'nın dış değerinin düşmesine ve yabancı girdilerin TL. itibariyle fiyatının ve fiyatlar genel düzeyinin yükselmesine yol açacaktı. Kaldı ki, Türkiye'de ithal ikamesi dönemi, enflasyonun bulunduğu, fakat elimizdeki gelir bölüşümü verilerine göre Çavdar anlamında pahalılığın söz konusu olmadığı bir dönemdir.

Çavdar, olayları değerlendirirken de tarafsız değil. Nitekim Çavdar'a göre, 1978 - 80 yılları arasında «yüzde 80'i bulan enflasyon hızına erişilmişti. Kuşkusuz bu arada üretimi arttırmakla yükümlü olan özel girişimin bunu istenilen düzeyde yapmaması da fiyatların artmasında etkili olmuştur.» (s. 129) Kapitalistin hareket motifi, kârdır. Ona ayrıca vatanî görevler yüklemek sonuç vermediği gibi, bizim de işimizi gereksiz yere güçleştirir, çünkü artık kapitalistin hangi durumda nasıl davranacağını ve bunun ekonomi üzerindeki etkilerini kestiremez hale geliriz.

Çavdar sonuçlara varırken çok kez aşırı kestirme davranmaktadır. Örneğin «O günlerde (19. yüzyılın sonunda) memuriyete yeni başlayan bir kişinin 30 - 40 kuruş aylık aldığı düşünülürse dönemdeki ortalama aile gelirinin 100 kuruş dolaylarında olduğunu tahmin etmek yanlış olmaz.» (s. 150) İşe yeni girerken alınan memur aylığından, toplumdaki ortalama gelirine bu kadar kestirme girmek, kolay olmasa gerek.

Kitapta faydalanılan istatistik veriler iç tutarlılıktan yoksun. Ne var ki, bu veriler Çavdar tarafından hesaplanmadığı

için, eleştiride insaflı olmak gerek. Fakat bazı hallerde biraz dikkatle kaçınılabilecek yanlışlar var. 1560 yılında 1 akçe ile 5 kg. buğday, veya 1 kg. buğday unu, veya 2,5 kg. ekmek alınabiliyor (s. 33). 19. yüzyıl sonunda 1 okka tütün 50 kuruş, 1 gram tütün 5 kuruş olarak görünüyor (s. 50 ve 51). «Bu harcamaların toplamı 80 kuruş dolayındadır.» (s. 51) Oysa toplanınca 90 kuruş olduğu görülüyor. Çavdar kitabının başında şöyle diyor : «Öykümüz uzun da olmayacak. Çünkü sayfalarla anlatılacak şeyleri kısa ve dokunulması gerekli noktaları içererek anlatmak da mümkün.» (s. 13) Fakat daha sonra şöyle cümlelere rastlıyoruz : «Erkek kılığındaki fahişelerden yakınan arizelerin sayısı yükseliyordu. İstanbul'da açılan ve bozacı diye bilindiği halde gizli Tatar birası satan yerlerde müşteri çekebilmek için en güzel oğlanları çalıştırmak adet haline gelmişti.» (s. 37). «9 Nisan 1936'da *Son Posta* Gazetesinde yayınlanan Pazarola Hasan Bey dizisinde bir vatandaş Hasan Beye şu soruyu soruyor...» (s. 88) Örnekler arttırılabilir. Kitapta gazete, dergi haberlerinden, makalelerinden, broşürlerden benzer alıntılar önemli yer tutuyor. Bana öyle geliyor ki kitabın bu gibi yerleri (yaklaşık üçte biri) çıkarılsa, değerinden bir şey yitirmeyecek.

Bütün eleştirilere karşın, Çavdar'ın basite indirgeyerek anlatma çabasını, gelir bölüşümünün önemini ısrarla vurgulamasını, sosyal adaletten yana duyarlı tutumunu övgüyle karşılamak gerek.

İŞAYA ÜŞÜR

Feodalizmden Kapitalizme Geçiş

P. Sweezy, M. Dobb ve diğerleri, Feodalizmden Kapitalizme Geçiş *(Çevirenler : M. Gürer, Semih Sökmen; Metis Yayınları; İstanbul, 1934). 213 sayfa, 350 TL.*

Kimi tarihsel bağlamlarda tarihe «yeniden bakmak» ya da yeniden tarih okumak, neredeyse insiyaki bir biçimde gündeme geliyor. Son bir-iki yıldaki, «tarih kitapları»nın Türkçeye çevrilmesi olayı, bu gözlemin bir dayanağı sayılabilir. Bize göre, her dönemde «tarihe bakmak» ya da «yeniden bakmak» kesintisiz bir süreç olarak algılanmak gerekir ve doğru bir tutum sayılmalıdır. Bu bağlamda, *çeşitli ve farklı* bakış açılarını sergileyen «klasikler»in Türkçeye kazandırılmasındaki yarar, her tür tartışmanın dışındadır. Yine her tür tartışmanın dışında ve ötesindeki bir husus da «usta işi» eserlerin Türkçeye sağlıklı ve yerinde deyim ve kavramlarla kazandırılmasıdır.

Bu kısa kitap tanıtma yazısı iki kısımdan oluşuyor. İlk kısımda, daha çok atıflarda bulunarak (ve ayrıntılı bir değerlendirmeyi daha sonraya erteleyerek) konunun gelişimi, önemi ve mahiyeti üzerinde duruyoruz. İkinci kısımda ise kitaptaki uygun olmayan *kavram ve* çevirmelerden *bazılarına* değiniyoruz.

— A —

1 — «Feodalizmden Kapitalizme Geçiş» ya da kısaca «Geçiş tartışması» olarak bilinen tartışmalar, R. Hilton'un «Giriş» te de söylediği gibi (s. 7), M. Dobb'un 1946'da yayınlanan *Studies in the Development of Capitalism* (Kapitalizmin Gelişimi Üzerine İncelemeler) adındaki yapıtıyla başlıyor. Ancak bu «başlıyor» ya da «başladı» gibi bildirimlerin biraz yanıltıcı bir

tarafı var. Belki daha tam bir bildirim, tartışmanın bu tarihten itibaren (ve sonra) yeniden ve sıcak bir biçimde başladığı biçiminde olabilir.

Bilindiği gibi Marx'ın *Kapital'i*nin Birinci Cildi 1867'de yayınlanıyor. *Kapital*'in bir «tarih kitabı» olmadığı ve fakat tarihsel gelişme sürecinin *temel ve esaslı unsurlarını* içinde taşıdığı, keza bilinen bir şeydir. (Örneğin bkz. Birinci Cildin 13., 14. ve 24. Bölümleri, Üçüncü Cildin 6. Kısmı; konuyla özellikle ilgili olan 47. Bölüm.) Tartışmaların temel (tek *değil* tabii; diğer kaynakları yer darlığı nedeniyle vermemiz gerekmiyor) dayanağı, budur. İngiltere'de feodalizmden kapitalizme geçiş konusu, 1900'lerin başlarında Çarlık Rusyası'nda ve 1920 ve 1930'larda Sovyetler Birliği'nde canlı ve verimli bir biçimde tartışılıyor[1]. Nitekim tartışmaya katılan C. Hill'in kendisi de 1938'de Sovyetler Birliği'ndeki tartışmalar üzerine bir yazı yazıyor[2]; 1940'-da ise *1640 İngiliz Devrimi*[3] adlı kitabını yayımlıyor. Tartışmalar Dobb'un yukarıda adı geçen kitabı dahil 1940'lar boyunca devam ediyor ve 1950'de P. Sweezy'nin Dobb'un kitabını eleştirmesiyle yeni bir ivme kazanıyor. Şimdi yeniden çevirisi yapılan kitap, işte bu son tartışmaları içeriyor[4].

Ancak tartışma 1970'lerde bir başka boyut ve kimlik kazanarak (biraz da *değişik* bir platformda) tekrar ortaya çıkıyor. Burada bu «yeni» incelemelerin bizce temel referansını oluşturan üç isme değinmek yeterli sayılmalıdır : I. Wallerstein[5]; P. Anderson[6]; R. Brenner[7]. Bu noktada bizatihî geçiş «sorunsal» ını kuramsal düzeyde ele alan Balibar'ı[8] zikretmemek haksızlık

(1) Tartışmaların genel bir görünümü için, örneğin bkz: S. H. Baron, «The Transition from Feudalism to Capitalism in Russia: A Major Soviet Historical Controversy», **American Historical Review,** Vol. 77. 1972, pp. 715-729.

(2) C. Hill, «Soviet Interpretations of the English Interregnum», **Economic History Review,** Vol. 8, 1938, pp. 159 - 167.

(3) C. Hill, **1640 İngiliz Devrimi** (Çev. N. Kalaycıoğlu; Kaynak Yayınları, 1983). Bu küçük fakat önemli kitap, geçiş tartışmasına «açık» değil ama dolaysız açıklamalar getiriyor.

(4) Tartışmanın gelişimi üzerinde, G. Procacci'nin makalesinde bir miktar bilgi vardır; bkz: 141-156, özellikle 16. dipnot.

(5) I. Wallerstein, **The Origins of the Modern World System** (Academic Press, 1974).

(6) P. Anderson, **Passages form Antiquity to Feudalism** (New Left Books, 1974),**Lineages of the Absolutist State** (New Left Books, 1974).

(7) R. Brenner, «Agrarian Class Structure and Economic Development in Pre-Industrial Europe», **Past and Present,** Feb. 1976, pp. 30-74. Ayrıca aynı derginin 1978/79-80. sayısı, Brenner ve diğerlerinin katıldığı bir tartışmaya ayrılmıştır. Yine Brenner, «The Origins of Capitalist Development: a Critique of Neo - Smithian Marxism», **New Left Review,** (July-Aug. 1977, pp. 25-92).

(8) L. Althusser and E. Balibar, **Reading Capital** (trans. B. Brewster). New Left Books, 1970; özellikle, pp. 273-308.

sayılacaktır. Tartışmanın gelişimini özet bir biçimde sunduktan sonra, kısaca, merkezî önemi haiz olduğunu düşündüğümüz birkaç gözlemde bulunmak istiyoruz.

2 — Bizce *geçiş sorunu* (ya da sorunsalı) incelemelerde kullanılan ampirik malzemenin çeşitliliği ve zenginliğinden daha çok, teorik (ve felsefi) dayanakları ile *birlikte* ele alınmak gerekir. Burada inceleme nesnesi ise, «geçiş»i de kucaklayan fakat ondan daha geniş kapsamlı (tarihsel) toplumsal değişme (dönüşme) kavramı olmalıdır. (Koyduğumuz biçimi ile sorun, *üretim tarzı* kavramının imâ ettiği tüm tarihsel dönüşüm sorununa dönüşür ve böylece «feodalizmden kapitalizme geçiş» ayrı değil fakat farklı bir bağlam oluşturur.) Şimdi, bu önerme kabul edildiği takdirde sorgulanması/cevaplandırılması gereken birkaç soru şunlar olabilir : *Üretim tarzı* kavramının imâ ettiği bir tarihsel - toplumsal değişme (dönüşme) teorisi, olanaklı mıdır? Olanaklı ise bu teorinin kurucu ögeleri ve ögeler arasındaki ilişkiler nelerdir? Yöntemsel soru ve sorunlar nelerdir? Daha da somut olarak örneğin, böyle bir teorinin iktisat politikaları karşısındaki konumu dahi sorgulanabilir. Bu türden incelemelerin ise, el - kitapları yardımı ile değil, ancak çeşitli (ve farklı?) «klasik»lere başvurularak yapılabileceği, her halde fazla şüphe götürmez.

İşte elimizde tartışmaları biraz bu açıdan değerlendirmek gerekir. Az aşağıda özetle göstermeyi umduğumuz gibi, «geçiş» sorusunu tartışan yazıların kalbinde (genellikle örtük biçimde) değişik ve farklı toplumsal değişme teorileri yer almaktadır. Her bir toplumsal değişme teorisi ise, farklı felsefî dayanaklara ve farklı uzantılara sahiptir.

Yukarıdaki düşüncelerle bir arada ele alınması gereken diğer bir husus ise, ampirik malzemenin niteliği ve çeşitliliğine ilişkindir. Tarihsel açıdan geçiş sorununa eğilen malzemeler, doğal olarak farklı kanallar ve araştırma yöntemlerinden gelmektedir. Bu açıdan «usta işi» eserlerin incelenmesi ve irdelenmesi kaçınılmazdır. Ne var ki, hiçbir malzeme kendiliğinden «gerçekleri» göstermez, gösteremez. Malzemeye «gerçeklik» kazandıran, teorik yapının kendisi olmaktadır. Dikkat edilirse, tartışmacıların bir çoğu *aynı* malzemeyi kullandıkları zamanlarda dahi, farklı sonuçlara ulaşabilmektedirler.

3 — Tartışmaların (kısa da olsa) bir özetlemesini yapmadan önce görebildiğimiz ana eksenleri belirlemek gereksiz sayılmamalıdır. Tartışmaya katılan yazarları birbirlerinden farklı kılan tartışma konuları (yukarıda değindiğimiz toplumsal değişme teorisine ilaveten) *feodalizm* (kimilerine göre feodalite) ve *kapitalizmin* niteliği; feodalizmin çözülmesi (giderek *bir üretim tarzı olarak* ortadan kalkması) ve buna bağlı ve bağlantılı olarak *kapitalist gelişmenin* niteliği ve dinamikleri oluyor. Bir diğer önemli odak noktası ise, (feodal) üretim tarzının gelişmesi (fakat özellikle dönüşmesi) «iç dinamikler»le mi, yoksa «dış dinamikler»le mi gerçekleşmiştir sorusudur. Değişik bir boyutta, aynı soruyu şu şekilde koymak da mümkündür : Bir üretim tar-

zının gelişim ve dönüşüm ögelerini «üretim alanı»nda mı, yoksa «değişim alanı»nda mı aramak gerekir? Anlaşılacağı üzere, (feodal) üretim tarzının gelişim ve çözülmesinin kaynağının sistemin kendi içinde olduğunu ileri sürenler, üretim alanını ve bu alanın ima ettiği konuları (başlıca, sınıf ve mülkiyet ilişkilerini) başlangıç öncülü olarak almışlar; buna karşılık, sistemin gelişme ve çözülme dinamiklerini «dışarıda» arayanlar ise, kendilerine başlangıç öncülü olarak değişim alanını seçmişlerdir. Ancak her iki taraf da *Kapital*'den hareket ettiklerini ileri sürmektedir. Demek ki, bu bağlamda sorun, üretim ile değişim arasındaki ilişki (ve öncelik) sorununa dönüşür ve hattâ orada düğümlenir.

Yukarıda andığımız yazarlardan Dobb, Hilton ve Brenner, *esas itibariyle* üretim alanına (sınıf ve mülkiyet ilişkilerine) öncelik verir ve feodalizmin çözülüşünü sistemin *içindeki* mülkiyet ve sınıf çatışmasına bağlarlar.

Öte yandan Sweezy - Wallerstein yaklaşımı, *esas itibariyle* feodalizmi çözücü ögeleri değişim alanı içinde arar ve oraya öncelik verir. Bu yaklaşıma göre feodalizm «değişmeye karşı dirençli» olduğu için çözücü öge «dışardan» gelmelidir. Yaklaşımda vurgu, uzak mesafe ticareti ve kentlerin gelişimi üzerindedir.

P. Anderson'a gelince, tartışma biraz platform değişmesine uğrar ve geçiş süreci, Antikite ile sonradan gelişen üretici güçler arasındaki karşılıklı fakat oldukça karmaşık ilişkilere dayatılır. Platform değişmesi ise, üretim alanı/değişim alanı sorunlarının «ortasında» kalmasında yansır. Bu yansıyışta ise politik/kültürel öğeler parlak bir görünüm kazanırlar.

— B —

Yazımızın buraya kadar olan bölümünde, tartışmanın önem ve mahiyeti üzerine okuyucuya da olsa bir fikir verebildiğimizi umuyoruz.

Maalesef bu önemli tartışmanın bu ikinci[9] (ve «orijinal» tartışmaların sonrasında yapılan çalışmaları da kapsaması anlamında daha tam) çevirisi, canalıcı bazı kavramlarda uygun olmayan, dolayısıyla oldukça yanlış anlamlar yol açabilecek hatalarla sakatlanmış. Burada bunların bir «listesi»ni vermek gibi bir niyetimiz yok. En fazla, «fikir verebilecek» birkaç örnek üzerinde durabiliriz.

(9) **Feodalizmden Kapitalizme Geçiş**'in ilk çevirisi, Çetin Yetkin'e aittir ve ilk basımı, Aydınlık Yayınları, Ankara 1970'dir. Aynı çevirinin ikinci basımı, **Feodalizmden Kapitalizme Geçiş Süreci** adıyla, May Yayınları, İstanbul 1974'de yapılmıştır. Belirtelim ki I. Wallerstein, R. Brenner ve P. Anderson'un tartışmaya getirdikleri boyut ve katkılar, bu «orijinal» tartışmalarda yer almıyor. Daha ileride eleştirel bir biçimde bu yazarların görüşleri üzerinde durmayı umuyor ve bu arada adı geçen yazarların kitap ve/veya makalelerinin Türkçeye kazandırılmasını temenni ediyoruz.

Elimizdeki Türkçe kitap, New Left Books, Verso 1978 basımına dayanılarak çevrilmiş. Bu 1978 basımının «Giriş»ini R. Hilton yazmıştır ve genellikle kabul edileceği üzere ana tartışma noktalarını vermesi ve kısa ama özlü çözümlemeler önermesi dolayısıyla önemlidir.

Türkçe çeviri, sayfa 12'de *Serflik* alt-başlığı (İngilizce orijinal metin, sayfa 14) altında, şu cümleyi okuyoruz : «Marxist tartışmada kullanılan 'serflik' terimi, genellikle gereksiz yere belirsiz kalmıştır; bu belirsizliğin Marxist olmayan tarih araştırmalarından *alınmış olması muhtemel* gözüküyor.» (Altını biz çizdik.) Bunun orijinal metin, sayfa 14'teki İngilizcesi ise şudur : «The term 'serfdom' in Marxist discussion is often unnecessarily ambiguous, an ambiguity whice seems *to be derived* from non - Marxist historical research.» (Gene a.b.c..)

Her iki metinde de altını bizim çizdiğimiz sözcükler arasındaki nüans önemsiz görülebilir. Türkçe çevirinin birinci kısmını olduğu gibi koruyabiliriz; fakat ikinci kısmını şöyle söylememiz gerekir : «.........; bu belirsizlik, Marxist olmayan tarihsel araştırmalardan *türemiş* gibi gözüküyor.» Şimdi, «alınmış olmak» ile «türemiş»lik arasında, bizce sözcük seçiminin ötesinde teorik algılayış farklılığına yol açabilecek bir ayırım sözkonusudur. Bir kavramı bir yazardan «almak» ile o yazardan «türetmek» arasında, hele alanla veren arasında kalkış noktaları açısından farklılıklar var ise, önemli bir fark vardır. Sanıyorum Hilton da bu durumu kastettiği için, «derived»/(türemiş) olduğunu söylüyor.

Yine s. 12'de şu cümleyi okuyalım : «Artı - emek ya doğrudan lordun topraklarında (malikhanenin merkez çiftliği) kullanılır ya da ürünü, *aile mülkiyetinden* aynî rant veya para biçiminde aktarılır.» (A.b.ç.) Orijinal metin, sayfa 14'te, aynı cümlenin İngilizcesi ise şöyle : «The surplus labour could be used directly on the lord's demesne (home farm of the manor), or its product could be transferred in the form of a rent in kind or in money, from *the family holding*.» (A.b.ç.) Şimdi bir kere burada, «lord'un toprağı» denilerek, «demesne» deyimi atlanmış oluyor. Doğrudur; bir bakımdan *demesne* (veya *domain, terra indominicata, mansus indominicatus)* lordun toprağıdır. Ama bunu söylemek bu bağlamda pek bir anlam ifade etmez. Bilindiği gibi, *demesne, manor* topraklarından senyör hakkını oluşturan ve sadece lordun kullanımı için ayrılan toprak parçasına denir. Bir bakıma, Osmanlı'daki «hassa çiftlik» deyimine denk düşer. Uygun ve yeterli bir karşılık bulunmadığında, belki en iyisi bu «teknik deyim»leri olduğu gibi bırakmak olabilir. Gelelim, altını yine bizim çizdiğimiz «aile mülkiyeti» - «the family holding» deyimine. Bir kez «holding» karşılığı hiçbir şekilde «mülkiyet» olamaz! Hele sözkonusu feodalizm ise bu, tanım gereği olamaz; çünkü toprağın «mülkiyet»i serfe (serf ailesine) ait değildir. Olsa olsa aile işletmesi, ailenin kiraladığı toprak ya da aile çiftleri karşılığı olarak kullanılabilir. Görüldüğü gibi, oldukça önemli teorik bir kayma var. Yine aynı

cümlede «......... aynî rant veya para biçiminde...» deniliyor ki, İngilizcesindeki «rent» deyimi, hem aynî ranta hem de paraanta ilişkindir.

Türkçe metin, sayfa 13'te (İngilizce metin, sayfa 14), «Köylü aileye varolma - üretme için gereken mülkiyet verildikten sonra, artı - ürünün aktarılması zor kullanılarak gerçekleştirilir; çünkü ücretli emekçinin tersine köylü yaşamak için iş gücünü yabancılaştırmak zorunda değildir.» deniliyor. Bu cümlenin İngilizcesi ise şöyle : «Given the effective possession of the subsistence - produding holding by the peasant family, the transfer of surplus must be forced, since the peasant, as contrasted with the wage labourer, does not need to alienate his labour power in order to live.» Türkçesinin bozukluğunun dışında, yine önemli teorik yanlışlar içeren bir cümle. Bir kere, «varolma - üretme» (subsistence - producing) biçiminde bir Türkçe ibare olamaz; bu deyimin karşılığı «geçimlik - üretim» olabilir. İkincisi, «artık - ürün» denilmiyor; sadece «artığın aktarılmasından» söz ediliyor. Bu artık, «ürün» olabileceği gibi «emek» de olabilir. Üçüncü olarak, «gereken mülkiyet» (effective possession) Türkçe olarak yanlış olduğu gibi anlam kaymasına yol açmış. Olsa olsa «fiilî zilyedlik» veya «fiilî tesahüp» şeklinde çevrilebilir. Hemen altındaki cümleyi okuyalım : «Serfliğin tanımını, artı - emeğin ya da artı - emeğin ürününün *zorunlu aktarımı...»* (a.b.ç.) deniliyor ki, İngilizcesinde «zorunlu aktarım» deyimi için «... the enforced transfer...» kullanılmıştır. Yani, «zor kullanarak aktarımı...»! Yine aynı sayfada ve ilerideki sayfalarda, «obligation» karşılığı olarak «zorunluluk» kullanılıyor. Bu, her halde «yükümlülük» olacak.

Yine aynı sayfada yıldızla belirtilen bir dipnotta, *formariage* ve *mainmorte* karşılığı olarak sırasıyla «ilk gece hakkı» ve «toprak kölelerinin mallarını istedikleri gibi kullanamamaları» veriliyor. Bir kez *formariage*, ilk gece hakkı değildir. Feodalizmde *kural* manor içinden evlenmek olduğundan, serf kızlardan biri manor dışından bir erkekle evlenmek ve kocasının bulunduğu manora *yerleşmek* istediği takdirde ödemek zorunda olduğu bir tür vergidir. *Mainmorte* ise, malların istenildiği gibi kullanılması değil, ölen serfin mirasının teoride senyöre kalmasını ve ondan tekrar ölünün mirasçılarına geçmesini sağlayan, yani pratikte senyörün serfe işlettiği toprağı yine aynı serf ailesi içinde bırakan bir kuraldır. Üçüncüsü, feodalizmde serf, «toprak kölesi» sayılamaz; hiç olmazsa bu teorik çerçeve içinde sayılmaz.

Türkçe çeviri, s. 15 (İngilizce metin s. 18) : «Köylü üretiminden aktarılan *artı - değerin...»* (a.b.ç.). İngilizcesi : «the surplus transferred from peasant production...» Orijinal metindeki «artık» (surplus), «artı - değer» oluvermiş. Oysa bilindiği üzere «değer», sadece ve münhasıran kapitalist *üretim tarzına* özgü bir kavramdır; feodal *üretim tarzına* ilişkin olarak hiçbir şekilde kullanılamaz. Aynı sayfada, izleyen cümlede yer alan «surplus», yine «artı - değer» şeklinde çevrilmiş.

Türkçe çeviri, s. 19'da (İngilizce metin, s. 19) : «Geç dönem 14. yüzyıl *Doğu İngiliz* endüstri köyleri...» Orijinal metinde yer alan *East Anglian*, bir bölge adıdır. Bölge adlarının ise Türkçeye «kazandırılması» gereksizdir; çevrildiği zamanlarda ise böyle garip durumlar ortaya çıkmaktadır.

Türkçe çeviri, s. 34 : «Dobb'un tanımından kalkarak Batı Avrupa feodalizminin *egemen ekonomik ilişkisinin*...» İngilizce metin, s. 34 : «Drawing on Dobb's description, we can define Western European feodalism as an economic system in which serfdom is *the predominant relation of production*...» Bu cümlede «egemen ekonomik ilişki»den değil «hâkim üretim ilişkisi»nden söz edilmektedir. «Ekonomik ilişki» gibi bir kavram (?), *üretim tarzı* genel teorisinin kurucu kavramlarından biri olan «üretim ilişkisi» *kavramının* yerine hiçbir şekilde kullanılamaz.

Yine Türkçe metin, s. 34'te (İngilizce metin, s. 35), *Kapital*'in Türkçe çevirisine atıfta bulunularak (dipnot 3) verilen çeviride de, önemli yanlışlıklar sözkonusudur.

Yukarıda belirttiğimiz üzere, tam bir liste verme gibi niyetimiz yok. Buraya kadar gösterdiklerimiz, genel bir kanaat oluşturmuş olsa gerektir.

Böyle önemli bir yapıtın daha özenli bir çevirisi sözkonusu olmalıydı sanıyoruz.

CEMİL KOÇAK

Bir Sinemacının Anıları

Cemil Filmer, Hatıralar *(İstanbul, 1984). 212 sayfa, 350 TL.*

İlk Türk sinemacılarından Cemil Filmer geçenlerde anılarını yayınladı. Uzaktan bakıldığında anıların yalnızca Türk sinema tarihi açısından önemli olduğu gibi yanlış bir kanı uyanabilir. Oysa Filmer'in bu son derece akıcı ve içten yazılmış anıları yalnızca sinema tarihi açısından değil, fakat aynı zamanda siyasal ve sosyal tarih bakımından da önemli ve ilginçtir.

Filmer anılarına çocukluk ve ilk gençlik yıllarını anlatarak başlıyor; ama asıl ilginç ve heyecanlı tarihsel ayrıntıların anlatıldığı kısım, Birinci Dünya Savaşı'na denk düşen yıllar. Daha sonra mütareke ve Cumhuriyet dönemindeki ilginç sinemacılık öyküsünü kaleme almış.

Cemil Bey'in babası Ahmet Şükrü Bey, alaydan yetişerek Sultan II. Abdülhamid'in Süvari Muhafız Alayı Komutanlığı'na dek yükselmeyi başarmış. Tam beş kez evlenmiş ve oniki çocuğu olmuş. 1894 yılında İstanbul'da doğan Cemil Bey'in annesi Fatma Hidayet Hanım, babasının üçüncü eşi imiş ve aynı anne-babadan yalnızca üç kardeşlermiş (s. 7 - 13).

Ünlü bombalı Yıldız suikastında Ahmet Şükrü Bey de görevli olarak sarayda bulunuyormuş; patlama o denli şiddetli olmuş ki, ta Şişli'deki evlerin camları kırılmış (s. 13). Cemil Bey babası tarafından cuma selâmlığına muntazaman götürülürmüş; her defasında Yıldız Sarayı'nın etrafının muhafızlarla kuşatıldığını ve kordon altına alındığını anlatıyor. Selâmlık resmi bitip

de, padişah namazdan çıktıktan sonra babası onu saraya götürür ve Harem'e bırakırmış. Kendisi Harem'de pek sevilirmiş. Bir keresinde de Sultan onu elinden tutarak marangozhanesine götürmüş ve orada bir süre Sultan ile yalnız kalmış (s. 16).

Cemil Bey dönemin geleneksel eğitiminden sonra Beşiktaş Askerî Rüştiyesi'ne girmiş. 31 Mart Ayaklanması'nda okulun okul yönetimince tatil edildiğini, subay adayı olan mektepli gençlerin can güvenliklerinin sağlanması için tüm öğrencilerin evlerine yollandıklarını anlatıyor (s. 19 - 25). Daha sonra Kuleli Askerî İdadisi'ne devam etmiş. II. Meşrutiyet'ten sonra İttihatçıların her hali ile dökülmekte olan askerî okullara çok önem verdikleri, hem okullara ve hem de askerî öğrencilere çok itina ettikleri ve dikkat gösterdikleri aktarılmaktadır (s. 26). Okulda öğrenci sayısının artması üzerine bir yıl Edirne'de okumuş. Son sınıfta iken Balkan Savaşı sırasında bir ara da Harbiye'ye gönderilmiş ve bu sıradaki eğitimlerde ağır hastalanması üzerine, ailesinin ısrarı ile 1913'de askerî okuldan (ve tabii askerlikten) ayrılmak zorunda kalmış (s. 24 - 36). (Cemil Bey yine de şanslı sayılır, çünkü onun ağır hastalandığı askerî eğitimlerde, askerî öğrenciler epey de zayiat vermişler!)

Askerlikten ayrı düşmek zorunda kalan Cemil Bey, ailesinin bazı İttihatçı yakınları aracılığı ile sivil hayatta çalışmağa başlamış: «Kısm-i Siyasi»de. Görevi Talât Paşa'nın dosyalarına bakmakmış:

«Teşkilatın kırk fedaisi vardı. Kışın sobanın başında toplanır, dışarıda gördükleri vazifeden dönünce tabancalarının namlu dumanını bize doğru üflerlerdi. Gözlerini budaktan sakınmaz, gizli işleri gören, muhalifleri temizleyen Rumeli'li korkunç adamlardı.» (s. 35) İlk görevi, lüks gazino ve eğlence yerlerini dolaşarak buraya gelen casusları takip etmekmiş; kendisine bu görev dolayısıyla arzu ettiği kadar para harcama yetkisi de tanınmış. Cemil Bey için, içinde hanımların da varolduğu, «tatlı bir gece hayatı» başlamış. Günün birinde Talât Paşa fırkaya alınmasını istemiş, ama Cemil Bey babasının, «Oğlum Cemil, partiye girme, bugün biri gelir yükselirsin, öbür gün öteki gelir, yerinden olduğun gibi canından da olursun, sakın ha» (s. 37) biçimindeki nasihatına uyarak fırkaya girmemiş ve görevinden istifa etmiş. Kısa süre için bankada memur olarak çalışmış. Ama ticaret hayatı daha cazip geldiğinden bu görevden de istifa edip, Edirne'de bir dükkân açıp ağabeyi ile birlikte ticarete başlamış Epey de para kazanmış. Ne var ki, Cemil Bey'in ticaret hayatı da uzun sürmez. Seferberlik ilân edilir; Cemil Bey İstanbul'a döner ve askere alınır (s. 37 - 42). Yakacık Yedek Subay Talimgâhı'nda eğitim görür. Çanakkale'ye, teğmen olarak cepheye gönderilecektir:

«Ben uzun boylu olduğumdan sıra başı dururdum. Komutanlar ip gibi tabur nizamına dizili askeri teftiş ettiler. Tabur komutanı benim önüme gelince döndü ve bana : 'Bir adım öne' diye emir verdi. Ben, o bin kişinin içinde bir adım öne çıkarak durdum. Ne olduğunu, niye böyle bir emirle karşı karşıya kal-

dığımı çıkaramıyordum. Arkadaşlarım harbe, ölüme gidiyorlardı. Ben niçin ayrılmıştım. Diğerlerine yürümeleri için emir verildi ve gittiler. Hepsi de Çanakkale'yi kanlarıyla sulayan yiğitlerden oldular... Daha sonra bana Orgeneral Waytman'ın Emir Subaylığı'na seçildiğim söylendi... Bu kaderin bir cilvesidir. Bin kişi arasında benim seçilmiş olmam belki de ölümden kurtuluştu.» (s. 45)

Tesadüfen İstanbul'da kalan Cemil Bey, burada geçirdiği tatlı geceleri açıkkalplilikle anlatmaktadır :

«Bir gün... generalin yanına çıkmıştım. İçeride İsmet Bey'i (İsmet İnönü) selam vaziyetinde buldum. General fena halde öfkeli idi. Elindeki gümüş kırbacı masaya vuruyor, sinirli sinirli konuşuyordu. Arkası bize dönüktü. İsmet Bey de ayaktaki durumunu bozmadan onu dinliyordu. General bana bazı emirler verecekti. Ben orada öyle bir elim başımda selâm vaziyetinde dururken, çok tuhaf bir şey oldu. Tam karşıma gelen açık pencereden bir kız gördüm. Karşıdaki evin penceresinden bana bakıyordu. Bir süre sonra bana işaretler vermeye, göğsünü açıp göstermeye başladı. O devirde bir kızın göğüslerini görmek müthiş bir şey idi. Ben bulunduğum selam vaziyetini bozmamaya çalışırken, ha bire terliyordum. Bir yandan da kıza kaş göz ile cevap yetiştirmeye çalışıyordum... Sonradan bu kız ile arkadaş olduk. Bahriye Nazırı Cemal Paşa'nın yaverinin dostu imiş. Paşa Şam'a gidince yaveri de gitmiş ve onu yalnız bırakmış. Babamın romatizmalarının azdığı, bu sebeple Bursa'ya gittiği bir gün, onu Vaniköy'deki eve götürmüş ve güzel bir gece geçirmiştim.» (s. 46 - 47)

Bir başka romantik aşk öyküsüne daha göz atabiliriz:

«Bölüğün hemen bitişiğinde bir Paşa ailesi oturuyordu. Sanırım Dürzü idiler. Paşanın onyedi yaşlarında Çamlıca Kız Lisesi'nde leylî okuyan güzel bir kızı vardı. İsmi Muazzez'di. Eve geldiği akşamlar benim bölüğe bakan pencerede saçlarını tarar, göz göze bakışırdık. Bir süre sonra bu masumane ilişki ilerledi. Kendisi ile mektuplaşmaya başladık. Beyaz atıma biner, onu liseden izinli çıktığı günlerde kapıda karşılardım. Onlar bırıçka araba ile evlerine dönerler, ben biraz geriden onları takip ederdim. Asker yattıktan sonra balkondan el ele tutuşmaya, konuşmaya başlamıştık. Bir süre sonra annesi mektuplarımızı yakalamış, babası da beni Alay Komutanı'na şikâyet etmişti. O günlerde bizim taburu Filistin Cephesi'ne gönderdiler.» (s. 51)

Cemil Bey Filistin Cephesi'ne gitmek üzere İstanbul'dan trenle güneye doğru inmeye başlar. Trendeki gözlemleri acıdır:

«Almanlar bizim müttefikimiz olmalarına rağmen, onların neferleri bile trende birinci mevkide, kadife koltuklarda seyahat ediyor, bizler, bizim binbaşılar bile ikinci mevkide gidiyorlardı.» (s. 52)

Ancak son anda emir değişir ve Cemil Bey'in birliği Urfa - Viranşehir dolaylarında asker kaçağı eşkiyaları bastırmak ve asayişi sağlamakla görevlendirilir. Halep'e dek gelmiş olan Cemil Bey yeniden Viranşehir'e döner, fakat bu sırada birliğini

yitirir, bir daha da bulamaz (s. 51 - 60). Bölgede yakaladıkları eşkiya reislerinin rüşvetle nasıl serbest kaldıklarını yana yakıla anlatmaktadır. Bu arada, «doğuştan tüccar ruhlu» olduğundan olacak, savaş içinde dahi askerken ticaretle uğraştığını ve bundan da para kazandığını yazıyor (s. 61 - 62). Halep'te bir genç kızla birlikte geçirdiği gecenin duygusal anlatımını da okumak mümkün (s. 63).

Bu sırada Cemil Bey'e yeni bir şans tesadüf eder ve izinli olarak İstanbul'a gelir. İstanbul'da savaş yıllarının ekonomik ve sosyal hayatını şöyle tasvir etmektedir:

«Biz ayrılalı İstanbul bir başka olmuştu. Savaşın üçüncü senesi olmalıydı. Bir sürü harp zengini türemişti. Okuması yazması olmayan adamlar milyonlarla oynuyorlardı. Azınlıklar, İran'lı acemler memleketin ticaretini ellerine iyice geçirdikleri gibi, pek çok yolsuzlukla keselerini dolduranlar da vardı. Bazı semtlerde 'Bulgur Palas, Pirinç Palas' diye tabir edilen, ve hangi yolla yapıldığı böylece belirlenen büyük hanlar ,apartmanlar yükselmişti. Tokatlıyan otelinin müşterileri bile değişmişti. Yemeğe gelen zatlar listeden okuyarak yemek söylemek yerine, 'En pahalısından getir, onu da, bunu da getir, yanında bir de cacık getir' gibi sözler ediyorlardı. Adamlar paralarını gündüz gözü Galatalı sırık hamallarına kecgere ile taşıtarak gösteriş yapıyorlardı. Kurtuluş, Beyoğlu gibi semtlerin eğlence hayatı alabildiğine genişlemişti.» (s. 65)

Sonra yeniden cepheye hareket eder. Bir süre için Adana' da kalır. Ama bir hovardalığının ortaya çıkması üzerine Gazze Cephesi'ne dönmek zorunda kalır. Halep'e, oradan da Şam'a, Nablus'a ve Kudüs'e gelir (s. 68 - 73). Yollarda başından geçen maceraları akıcı ve heyecanlı bir dille anlatmaktadır. İngiliz saldırısı karşısında Kudüs'te büyük bir karışıklık vardır. Kentin düşmesi an meselesidir ve kent tahliye edilmektedir:

«Alman konvoyları yolu doldurmuştu. Ancak ne bir yaralı, ne bir asker alıyorlardı. Düşmanca bir tutum sayılacak derecede sadece kendilerini düşünüyorlardı. Kamyonların üzerinde kuş kafesleri, yiyecek, türlü eşyalar gidiyor da yaralıları almıyorlardı.» (s. 74)

Cemil Bey de canını kurtarmak için nereye gittiğini bilmeden kaçmaya başlar. Başına neyin gelebileceğini bildiğinden, ana yoldan ayrılır ve tarlaların arasından kaçar (bu isabetli bir karar olmuştur, çünkü İngiliz Ordusunun öncüleri Hintli süvariler ana yoldan kaçanlara yetişmişler ve onları mızraklamışlardır). Sonunda yeniden bir askerî birliğe rastlar ve onlarla İngilizlere karşı bilfiil savaşır. Sonra ricat halinde önce Nablus'a ve oradan da Şam'a gelir (s. 74 - 83). Cemil Bey, gerek cephede ve gerekse cephe gerisindeki maceralarını heyecanlı bir öykü gibi nakletmektedir. Birliği ile Adana'ya gelir ve orada birkaç ay kalır.

Fotoğrafçılıktan anlayan bir subay olarak İstanbul'a Ordu Film Merkezi'ne atanır (s. 85). Dönemin ilkel fotoğrafçılık yöntemlerini anılarda okumak mümkün (s. 86 - 91). Kozlu Linyit Ocakları hakkında ilk çektikleri hareketli filmi Talât, Enver ve

Sait Halim Paşalar da seyretmiştir. Cemil Bey, daha sonra Enver Paşa'nın Ortaköy'deki sarayında kendisinin, Naciye Sultan'ın ve çocuklarının hep birlikte fotoğrafını çekmiş; hattâ bahçede dolaşırlarken hareketli olarak filmlerini de almış (s. 89).

Nihayet günün birinde savaş biter:

«Harbiye Müsteşarı İsmet Bey (İnönü) idi. Bir gün bizi Harbiye Nezareti'nin bahçesine topladılar. Ölmeyip, sakatlanmayıp sağ kalan yedek subaylar. Binlerce kişiden doksan, yüz kadar yedek subay kalmışız. Bize; artık harbin bittiğini, memleketin kötü durumda olduğunu, açılan yaraları bizlerin saracağı, çok çalışmamız lâzım geldiğini, ölenlere rahmet, kalanlara sıhhat dileyerek sona eren bir konuşma yaptı. Artık resmen görevimiz sona eriyordu. Terhis olmuştuk ve her birimizin cebinde on lira var veya yoktu.» (s. 91)

Mütareke dönemi İstanbul'unda Cemil Bey sıkıntılı günler geçirir. İşsizlik, parasızlık ve karanlık bir gelecek... Sinemacılık mesleğine girer. Anılarında o dönemin sinema tekniğine ilişkin ayrıntılı ve ilginç bilgiler veriyor (s. 91 - 98).

Ünlü Sultanahmet Mitingi'ni ve Halide Edip Adıvar'ı (daha sonra eşi olacak olan ve o sıradaki nişanlısı Sabahat Hanım, Adıvar'ın sekreteri imiş) İngilizlerden gizli olarak ve hareketli filme almış (s. 100).

Anıların bundan sonraki kısmı genellikle Cemil Bey'in sinemacılık yaşamı ile ilgilidir (s. 100 ve sonrası). Ama bu kısımda anlatılan bazı ilginç öyküleri şöyle sıralamak mümkündür:

1. Cemil Bey Sabahat Hanım ile evlendikten sonra, kayınvalidesini ziyaret etmek için evlerine gelen Atatürk ile ilk kez tanışmış (1919) (s. 106).

2. İstanbul'a giren Refet (Bele) Paşa ile Türk Ordusunun Kabataş İskelesi'nde hareketli filmini çekmiş (s. 110).

3. İzmir'in kurtuluşundan sonra, fakat Cumhuriyet'in ilânından önce, İzmir'e gelen Atatürk (ve o sırada yeni evlendiği Latife Hanım) ile Göztepe'de Muammer Bey'in Köşkünde görüşmüş:

«Masada içki devam ediyor ve çok içenler birer birer ayrılıyorlardı. Saat epeyce ilerlemiş ve masa tenhalaşmaya başlamıştı. Vâsıf Çınar bir ara kalkarak zeybek oynadı. Atatürk bana da içki ikram etti. Kendi eli ile bir zeytin tanesi verdi. Ben espri olsun diye kendilerine 'Paşam biliyorsunuz içki yasağı var. Ben buradan kalkıp eve giderken yalpalarsam sonra komiser beni yakalar' dedim. Gülerek 'Sen iç, iç... Ben o yasağı bu mereti ağzından içenlere değil, burnundan içenlere koydum' diye cevap verdi.» (s. 122)

5. Bir başka gün de yine İzmir'de Atatürk'e, Halide Edip Adıvar ile birlikte cepheyi denetledikleri sırada çekilmiş hareketli filmlerini göstermiş (s. 123).

6. Bir gün de Atatürk, cephe filmlerini seyretmek için İzmir'de Cemil Bey'in sinemasına gelmiş:

«Daha sonra eğilerek alt salondaki seyircilere baktı. Hepsi erkekti. Yine döndü ve: 'Niçin aralarında kadın yok?' dedi. Ben, 'Paşam, sadece salı günleri yalnız kadınlara bir matine yapıyoruz' dedim. 'Başka gün yasak!' Bunu duyunca yaverine, 'Muzaffer, aşağıya in ve dışardaki kadınları içeri al' dedi. Yaver gitti ve bir süre sonra sinemanın içi tıka basa kadın doldu. Türkiye'de ilk olarak orada, Ankara Sineması'nda kadınlarla erkekler ve Atatürk bir arada film seyrettiler.» (s. 126)

7. Cemil Bey, kurtuluştan sonra İzmir'in ekonomik ve sosyal görünüşünü şöyle anlatıyor.

«İzmir'in Yunan işgalinden kurtarılmasından sonra şehirde sefaletle ihtişam bir arada yürümeye başlamıştı. Çünkü bu süre zarfında yağmacılık hareketleri olmuş, dost düşmana karışmış, Rumların büyük kısmı ve azınlıklar şehri terketmiş, bir takım düşük seviyeli kimselerin eline bol para geçmişti. Bu para bolluğu üç yıl sürdü. İzmir halkının büyük bir kısmı vur patlasın para yemeye başladı. Öyle ki sinemaya vereceği elli kuruşu cebindeki paraların arasında bulamayan ve bir liralık banknot atıp üstünü almayan adam sayısı pek fazla idi. Ayrıca asayiş de iyi sayılmazdı.» (s. 127)

8. Anılarda, farklı dönemlerdeki sinema - film sansürü hakkında bilgi edinmek de mümkün:

«Sansürde beni en çok meşgul eden film E. Hemingway'in 'Çanlar kimin için çalıyor?' filmi olmuştur. Hemingway'in solculuğu bahane edilerek filme izin vermediler. Valiye, İçişleri Bakanı'na kadar çıkarak zorla izin alabildim. İkinci Dünya Savaşı'na doğru sansür daha da artırıldı. Daha sonraki yıllarda bir de bu yüzden Ağır Ceza'ya düşmemiz vardır. Bize muntazaman gelen Paramound Jurnallerden biri de Stalin'in ölümü üzerine idi... Filmden önce gösterilen Stalin'in ölümü merasimlerine ait kısa gösteri ihbar kabul ediliyor ve biz mahkemeye çağrılıyoruz... iznin alınmış olduğunu ispat ediyorum, böylece yakamızı sıyırıyoruz.» (s. 173)

«Rus filmleri de peşinden sökün etti. Ancak sansür kuş uçurmuyor gelen filmlerden ancak bir tanesine izin verebildi ve onu gösterdik.» (s. 174)

9. İkinci Dünya Savaşı yıllarında sinema - film propagandası hızlanmıştır. Cemil Bey başından geçen ilginç bir olayı şöyle naklediyor:

«O yıllarda da Almanlar İstanbul'da dehşetli beşinci kol faaliyetleri yürütüyorlardı. Subaylarımızdan, askerî doktorlarımızdan pek çoğu Alman ile evli idi. Bir gün bu doktor binbaşılardan biri, yanında şişman eşi ile beni ... ziyarete geldiler. Hoş beşten sonra kadın bana şunları söyledi: 'Efendim, Von Papen'in mahsus selâmları var. Sizin Alman aleyhtarı filmler gösterdiğinizi biliyoruz. Almanlar Polonya'ya girdiklerinde ilk iş olarak Alman aleyhtarı film gösteren sinemacıları sinemalarının kapıları önünde astılar, bunu bilmenizi istiyor' dedi.» (s. 179)

Görüldüğü gibi, Cemil Filmer'in anıları son derece canlı ve ilginç. Filmer kendi yaşamını anlatırken, değişik dönemlerin ekonomik, sosyal ve kültürel yanlarına da dokunmuş. Anıların ilginçliği ve önemi de buradan ileri geliyor zaten. Hele hâtıra okumayı sevenler için gerçekten okumaya değer bir kitap, Filmer'in anıları.

YAZI KURULUNUN NOTU

Yapıt'ta yayımlanması önerilen yazıların, geniş marjlı ve çift aralıklı olarak, özenle yazılmış iki daktilo nüshası Yazı Kuruluna gönderilmelidir. Mümkün olduğu ölçüde, dergimizde benimsenmiş bulunan dipnot sistemi kullanılmalı; yani ana metnin sonuna eklenecek ayrı bir Kaynaklar listesinin yazar soyadı itibariyle alfabetik sıraya göre içereceği kitap veya makalelerin herbiri, dipnotlarda, yazarının soyadı ile yayım tarihinin bileşiminden oluşan bir kod ile anılmalıdır. Öte yandan, dipnotların ve tabloların ayrı yapraklarda verilmesi; başka bir deyişle, daktilo metnin sayfa dipleri veya içlerine yerleştirilmemiş olmaları zorunludur. Yazarlardan, doğum tarihlerini, varsa akademik geçmişlerini ve şimdiye kadarki çalışmalarını içeren kısa bir yaşam öykülerini de makaleleriyle birlikte iletmeleri rica olunur. Dergiye verilen yazıları değerlendirerek yayımlanıp yayımlanmamasına veya yazarından bazı düzeltme, ekleme ya da kısaltmalar istenip istenmemesine karar verecek olan, Yazı Kuruludur. Yapıt'a kabul edilen katkılar için daima telif ücreti ödenecek ve bu makale veya çevirileri daha sonra başka yerlerde yeniden yayımlamak hakkı katkı sahiplerinde kalacak; yayımlanmayan yazılar ise yazarları tarafından posta pulu önceden yollanmak kaydıyla geri alınabilecektir.